

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ ТА УПРАВЛІННЯ
ОБЛІКОВО-ФІНАНСОВИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Кафедра економічної теорії і суспільних наук

ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ

КУРС ЛЕКЦІЙ

ДЛЯ ЗДОБУВАЧІВ СТУПЕНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ «БАКАЛАВР» 1 КУРСУ

спеціальностей: 071 «Облік і оподаткування»,
072 «Фінанси, банківська справа та страхування»
денної форми навчання

МИКОЛАЇВ
2017

УДК 338.2

Д58

Друкується за рішенням науково-методичної ради Миколаївського національного аграрного університету від 22 лютого 2017р., протокол № 6

Автор:

Довгаль О.В. – кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної теорії і суспільних наук Миколаївського національного аграрного університету

Рецензенти:

Демчук Н.І. – доктор економічних наук, професор, професор кафедри фінансів та банківської справи Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету.

Полторак А.С. – кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів, банківської справи та страхування Миколаївського національного аграрного університету.

© Миколаївський національний
аграрний університет, 2017

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ І МЕТОДИ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ	8
1.1. Історія виникнення і розвитку політичної економії. Основні школи і течії економічної думки.....	8
1.2. Предмет політичної економії	11
1.3. Мета і функції політичної економії.....	13
1.4. Основні методи дослідження соціально-економічних процесів	15
ТЕМА 2. ВИРОБНИЦТВО МАТЕРІАЛЬНИХ БЛАГ І ПОСЛУГ. ПРОДУКТ І ХАРАКТЕР ПРАЦІ.....	15
2.1. Виробництво та його основні фактори	15
2.2. Продуктивні сили суспільства	17
2.3. Продукт виробництва і його форми	19
2.4. Ефективність суспільного виробництва.....	21
ТЕМА 3. ЕКОНОМІЧНІ ПОТРЕБИ ТА ІНТЕРЕСИ	22
3.1. Сутність потреб та їх класифікація	22
3.2. Економічна діяльність і її стадії.....	23
3.3. Економічні ресурси. Виробничі можливості і проблема вибору	23
3.4. Економічні інтереси, їх узгодження і реалізація.....	25
ТЕМА 4. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ УСТРІЙ СУСПІЛЬСТВА. ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА та закони її розвитку.....	25
4.1. Сутність і структурні елементи економічної системи суспільства..... Формаційний і цивілізаційний підходи.....	26
4.2. Суспільне виробництво та його фактори.....	27
4.3. Економічні закони і категорії. Пізнання і використання економічних законів.....	28
ТЕМА 5. ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА. Товар і гроші	29
5.1. Основні форми організації суспільного виробництва. Еволюція товарного виробництва.	29
5.2. Товар і його властивості	30
5.3. Сутність і функції грошей	31
5.4. Закон вартості як закон розвитку товарного виробництва	33
ТЕМА 6. Капітал: процес виробництва і нагромадження. Наймана праця і заробітна плата	33
6.1. Соціально-економічний зміст поняття «капітал».	34
6.2. Відтворення і нагромадження капіталу.	35
6.3. Наймана праця. Власність на робочу силу та її вартість.....	36
6.4. Вартість робочої сили. Заробітна плата, її форми і функції.	37
ТЕМА 7. Витрати виробництва і прибуток	39
7.1. Виробничі фонди підприємства та їх кругообіг.....	39
7.2. Витрати виробництва. Собівартість продукції.....	41
7.3. Прибуток, його норма і фактори підвищення.	43
ТЕМА 8. Ринок, його сутність і функції. Моделі ринку. Конкуренція і ціноутворення	44

8.1. Сутність та функції ринку. Суб'єкти й об'єкти ринкових відносин. ...	44
8.2. Інфраструктура як умова функціонування ринку. Основні елементи інфраструктури ринку.	46
8.3. Ринковий механізм і його елементи	48
8.4. Роль конкуренції в ринковій економіці.....	48
8.5. Загальна характеристика моделей ринку.	50
8.6. Економічні наслідки монополії. Антимонопольна політика України ...	51
ТЕМА 9. Домогосподарства в системі економічних відносин.....	52
9.1. Домогосподарства як суб'єкт економічної теорії: проблеми та способи їх вирішення.	52
9.2. Система функцій сім'ї як основи домогосподарства.	53
9.3. Доходи та витрати домогосподарств.....	54
ТЕМА 10. Підприємство як товаровиробник. Валовий дохід і прибуток.....	55
10.1. Суть підприємництва, його розвиток. Малі підприємства.	55
10.2. Основні фактори виробництва.	59
10.3. Валовий дохід його формування та розподіл.	60
10.4. Прибуток, відсоток, капітал.	61
ТЕМА 11. Галузеві особливості виробництва і функціонування капіталу. Форми прибутку, відсоток і рента	62
11.1. Позичковий капітал і його джерела. Позичковий відсоток	62
11.2. Кредит як форма руху позичкового капіталу. Банки та їх функції.....	63
11.3. Акціонерний капітал і акціонерне товариство.	64
11.4. Земельна рента: сутність і форми. Ціна землі.	67
ТЕМА 12. Суспільне відтворення. Суспільний продукт і його основні форми.....	69
12.1. Сутність, критерії та типи суспільного відтворення.	69
12.2. Суспільний продукт і показники, що характеризують його величину.....	71
12.3. Національне багатство, його структура.	72
12.4. Розподіл і перерозподіл національного доходу.	73
12.5. Використання національного доходу: споживання, заощадження, інвестиції.	74
12.6. Нерівність, бідність та державна політика перерозподілу доходів.	74
ТЕМА 13. Економічний розвиток. Зайнятість, відтворення робочої сили та їх регулювання державою.....	75
13.1. Економічний розвиток та економічне зростання.....	75
13.2. Роль НТР в економічному розвитку та моделі економічного зростання.....	77
13.3. Економічне зростання та економічні цикли.....	78
13.4. Сутність і форми зайнятості.....	79
13.5. Сутність безробіття та державне регулювання зайнятості за умов змішаної економіки.....	80
13.6. Розширене відтворення робочої сили та вплив на нього держави.....	81
ТЕМА 14. Господарський механізм в системі суспільного відтворення. Держава та її економічні функції.....	82

14.1. Необхідність й сутність державного регулювання економічної системи	
Наукові теорії державного регулювання економіки.....	82
14.2. Принципи і функції державного регулювання економіки.....	84
14.3. Цілі та методи державного регулювання економіки.....	86
14.4. Фінанси. Державний бюджет. Податки.....	87
ТЕМА 15. Сучасні економічні системи. Особливості розвитку перехідних економік.....	94
15.1. Основні закономірності розвитку економічної системи наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст.....	95
15.2. Основні тенденції розвитку економічної системи на зламі двох тисячоліть.....	96
15.3. Сутність та особливості розвитку перехідної економіки.....	97
ТЕМА 16. Сутність і структура світового господарства. Форми міжнародних економічних відносин.....	99
16.1. Світове господарство: сутність і структура.....	99
16.2. Міжнародний розподіл праці і його тенденції.....	101
16.3. Сутність і форми міжнародних економічних відносин.....	102
16.4. Місце України в світовому господарстві.....	106
ТЕМА 17. Економічні аспекти глобальних проблем.....	106
17.1. Причини виникнення і сутність глобальних проблем.....	107
17.2. Соціально-економічна сутність глобальних проблем.....	108
17.3. Роззброєння – ключ до розв’язання глобальних проблем.....	108
17.4. Основні шляхи розв’язання інших глобальних проблем.....	110
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	114

ВСТУП

Політична економія досліджує економічну анатомію суспільства, формулює її категорії, розкриває закони функціонування і розвитку економічних відносин. Будучи суспільною дисципліною системного типу, вона особливу увагу приділяє вивченню характеру і соціального змісту зв'язків, в які вступають люди в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання суспільно корисних благ, висвітлює місце соціально-економічного статусу окремої людини, соціальних груп і класів.

Вища економічна освіта покликана формувати у майбутнього спеціаліста економічне мислення на основі глибокого розуміння явищ і зв'язків у економічній системі суспільства, а також чинників, що їх визначають, засобів і методів розв'язання поточних і стратегічних економічних проблем.

Пізнавальний процес спрямований на отримання ґрунтовних знань про економічну систему, методи та інструментарії її вивчення, на засвоєння первинних навичок раціональної економічної поведінки. Об'єктивні умови переходу українського суспільства до принципово нової суспільно-економічної формації обумовлюють необхідність створення раціональної організації виробництва й управління, що неможливо без належного рівня економічних знань.

Програма курсу «Політична економія» орієнтує здобувачів вищої освіти на засвоєння методології пізнання економічних явищ і процесів, системне вивчення законів, закономірностей, рушійних сил суспільного виробництва, розуміння суттєвих рис і форм існування економічних відносин.

Метою вивчення дисципліни є формування у майбутніх спеціалістів системи економічних знань, що базується на ґрунтовному осмисленні економічних категорій і законів, з урахуванням досягнень вітчизняної і світової економічної думки.

У результаті вивчення лекційного курсу здобувач вищої освіти повинен:

- *знати* загальні основи суспільного розвитку, товарного виробництва і ринкової економіки, особливості економіки перехідного періоду, сутність, структуру і суперечності розвитку світової економіки;

- *вміти* розглядати економічні процеси цілісно у взаємозв'язку з соціально-культурними чинниками розвитку, аналізувати складні процеси і явища економічного життя, застосовувати механізм господарювання, конкретні способи фінансового регулювання економіки.

Пропонований лекційний курс з дисципліни «Політична економія» складений для здобувачів вищої освіти економічних спеціальностей. Він містить теми та плани лекційних занять, які допоможуть краще зорієнтуватись при подальшому самостійному опрацюванні тем. Конспективний виклад передбачених навчальною програмою тем сприятиме засвоєнню здобувачами вищої освіти різноманітного теоретичного матеріалу, розуміння економічних явищ і процесів, вивчення економічних законів, закономірностей, рушійних сил суспільного виробництва, суттєвих рис і форм економічних відносин.

ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ І МЕТОДИ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

1.1. Історія виникнення і розвитку політичної економії. Основні школи і течії економічної думки.

1.2. Предмет політичної економії.

1.3. Мета і функції політичної економії.

1.4. Основні методи дослідження соціально-економічних процесів.

1.1. Історія виникнення і розвитку політичної економії. Основні школи і течії економічної думки

Економічна наука, як система знань почала формуватися в період становлення капіталізму (кінець XVI – початок XVII ст.). Буржуазія накопичувала свій первісний капітал не завдяки виробництву, а у торгівлі, переважно у зовнішній. Тому операції з товарами і грошами (золотом) були основним джерелом отримання прибутку і формували суспільне уявлення, що саме це і є багатство.

Таким чином, першою економічною школою стає МЕРКАНТИЛІЗМ, який вивчає товарний та грошовий обмін і визначає його головною справою економічної політики держави. Меркантилісти (Т. Мен, Дж. Локк, У. Стаффорд, Ж.Б. Кольбер) надають своїм урядам поради як використовувати політику протекціонізму, розвивати зовнішню торгівлю. Вперше наукові доробки знаходять практичне використання на державному рівні.

Термін *політична економія* був ужитий французьким економістом Антуаном Монкретьєном (1575-1622) у «Трактаті політичної економії», який вийшов у світ у 1615 р. Перебуваючи у Великій Британії він ознайомився з вченням меркантилістів, став свідком бурхливого розвитку капіталістичних відносин в цієї країні. Повернувши до Франції, він виступає прихильником розвитку національної промисловості і державного господарства. До поняття економіка, вчений додає ще одне грецьке слово – *politicos*, що означає державний, суспільний. Так, політична економія, отримав назву, ще довгий час розглядалася як наука про законі розвитку суспільного господарства.

Еволюція капіталізму далі свідчить, що буржуазія, як новий власник, отримав міцні позиції в торгівлі (обігу), починає завойовувати виробництво. В економічній науці з'являється школа КЛАСИЧНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ, тому що меркантилістична доктрина не змогла вирішити усіх проблем капіталістичного виробництва. Потрібний був новий методологічний підхід до цієї сфери. В Англії, для вирішення цього питання, нову теоретичну основу знайшли У. Петті, А. Сміт, Д. Рікардо, у Франції над цим працювали – П. де Буагільбер, А. Тюрго. Вони відкидали ідею необхідності втручання держави в економіку, вважаючи, що тільки природі належить право регулювати економічний порядок. Верховенство природи також відстоювала школа фізіократів (Ф. Кенэ), яка визнавала суспільну працю продуктивною тільки у сільському господарстві. Звідси і назва школи – природа і влада. Головним об'єктом вивчення класична школа зробила виробництво, тобто розкрила

значення людської праці як основи і міри цінності всіх продуктів (товарів), джерела багатства суспільства.

Теоретичні досягнення класиків полягають у наступному:

по-перше, це концепція «економічної людини», що діє у своїх егоїстичних інтересах, та стає центром економічного аналізу;

по-друге, уявлення про ринок як самодостатню економічну систему, яка діє за об'єктивними законами, про механізм ціноутворення, що складається на основі ринкової вартості, під впливом попиту та пропозиції товару, завдяки вільній конкуренції між товаровиробниками;

по-третє, багатство – це цільова функція, що максимізує корисність економічних агентів;

по-четверте, були встановлені джерела доходу всіх основних прошарків суспільства: капіталістів, земельних власників, найманих робітників.

Послідовником класичної школи прийнято вважати теорію К.Маркса і Ф.Енгельса – МАРКСИЗМ. Творчо розвиваючи трудову теорію вартості, Маркс створив власну теорію вартості, теорію доданої вартості, розробив учення про суспільно-економічну формацію, її елементи, структуру, протиріччя. На цій основі було доведено, що капіталізм має історично минулий характер. Головна наукова праця класиків марксизму – «Капітал» розглядає основні положення цього економічного учення: про капітал, земельну ренту, ціну, найману працю, державу, зовнішню торгівлю і світовий ринок. Якщо попередники К. Маркса в обміні товарів бачили тільки обмін речей, то він першим побачив, що за обміном речей стоять відносини людей. Ця теорія дає своє бачення походження, сутності і функцій грошей. Через аналіз капіталу і його функціональних форм автори розкривають таємницю походження доданої вартості, визначають ступінь і рівень експлуатації найманої праці.

В другій половині ХІХ століття, під впливом нових історичних умов криза класичної школи політекономії стає неминучій. Одним її напрямком був визнаний марксизм, а іншим – нова наукова течія – *маржиналізм* (від фр. *marginal* – граничний).

Позбавлений яскраво вираженої ідеологічної позиції, цей науковий підхід до пояснення економічної дійсності шукав шляхи збереження суспільства капіталістичного типу. Тому маржиналізм досліджував закони оптимального режиму господарювання в умовах вільної конкуренції. Об'єктом вивчення для маржиналістів (К.Менгер, У.Джевонс, Л.Вальрас, Ф.Візер, О.Бем-Баверк, А.Маршалл, Дж.Б.Кларк та ін.), у протигагу виробничої концепції класиків, було обрано споживання. Учені мешкали в різних країнах – Австрії, Англії, Швейцарії, США, але їх дослідження у сфері економічного аналізу поведінки на ринку відособлених суб'єктів, динаміки попиту споживачів, а також теорії граничної корисності товару, набули ознаки знакового явища. Це свідчило про насущну потребу у новій парадигмі економічної науки, що пояснює господарські закономірності переважно із суб'єктивних позицій. У результаті з'явилися австрійська, лозаннська, (математична), а потім кембриджська, американська школи, що стали методологічною основою НЕОКЛАСИЧНОГО напрямку економічної думки.

На рубежі XIX-XX століть відбувається завершення «маржиналістської» революції і починається формування неокласичної теорії. Маржиналісти предметом політичної економії вважали пошук найбільш ефективних способів розподілу обмежених ресурсів і раціонального господарювання. У. Джевонсу й А. Маршаллу, незалежно друг від друга, належала ідея відмовлення від старої назви науки – «Політична економія» і заміна її терміном *економікс*.

Неокласики предметом своїх досліджень зробили «чисту економіку». У їхньому центрі виявилася фірма, що максимізує свій дохід, а також окремий споживач – «економічна людина»: цілераціональна, утилітарна, яка враховує мотиви поведінки контрагента. Такий підхід одержав назву мікроекономічного, а метод, що використовувався, було визнано як функціональний. Вони зволіли вивченню сутностей суспільних явищ аналіз зовнішніх форм їхнього прояву. Неокласична теорія поставила перед собою задачу зробити економікс точною і соціально нейтральною наукою. Використання в аналізі переважно кількісних пропорцій, статистичних залежностей зажадало від дослідників формалізації економічних процесів, використання математичних методів.

Сучасна неокласика представлена багатьма наступними економічними теоріями, що складають зміст західних університетських курсів. Вони об'єднані під однією загальною назвою – *мейнстрім* (mainstream – основна течія).

Самостійним напрямком наукової думки прийнято вважати ідеї Дж. М. Кейнса. На відміну від неокласиків об'єктом свого дослідження англійський учений вибрав народне господарство в цілому. Такий підхід одержав назву макроекономічного, а його учення стали називати **КЕЙНСІАНСТВОМ**. Ця теорія обґрунтовувала необхідність і значення державного регулювання ринкового господарства, як в умовах економічної кризи, так і на тривалу перспективу. Реалізація стратегічного управління економікою припускала пошук нових, модифікованих підходів до держрегулювання, що привело надалі до виникнення **НЕОКЕЙНСІАНСТВА** (Р. Харрод, Э. Хансен, Е. Домар, Дж. Робінсон). У представників цієї школи, як і у попередників, домінували аргументи, що пояснюють причини циклічного розвитку економіки не дією об'єктивних законів, а переважно психологічним прагненням людей більше зберігати, чим споживати (гранична схильність людини до споживання). Цим кейнсіанська методологія пояснювала практику скорочення обсягів капіталовкладень, що стримує економічне зростання, а також знижує ефективність сукупного попиту і скорочує масштаби зайнятості населення. Перебороти теоретичну обмеженість учення спробували його послідовники у рамках **ПОСТКЕЙНСІАНСТВА**.

Разом з тим кейнсіанська теорія виявляє собою реалізацію на макрорівні принципів неокласичної теорії, агрегацію макропоказників на базі методів граничного і функціонального аналізу, економіко-математичного моделювання. На основі класичної, неокласичної і неокейнсіанської теорій виникла загальна наукова течія, що одержала назву **НЕОКЛАСИЧНОГО СИНТЕЗУ**.

На рубежі XIX-XX ст. на основі розробок американських учених виник і сформувався науковий напрямок **ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ**. Його засновники – Т.Веблен, У.Мітчелл, Д.Коммонс, Дж.Гелбрейт, М.Вебер, Г.Мюрдаль,

критично ставились до концепції неокласиків, торкнувшись предмета самої економічної науки. Вони вважали, що економічні процеси треба пояснювати не тільки з позиції господарських причин, але і соціально-політичних, правових, моральних, культурних. Ключовим поняттям цієї теорії є категорія – *інститут* (від лат *institutio* – звичаї, наставляння, рутини). Таким чином, термін інститут увібрав у себе поняття: звичаї, традиції, закони, норми. За визначенням «правил гри» в економічній діяльності інститути поділяються на формальні (закони) і неформальні (звичаї). Інституціоналізм єднає сукупність самостійних теорій, у яких відзначається пріоритет ролі соціальних інститутів в економічному розвитку.

Історично в цьому ученні склалося два напрямки: традиційний, «старий» інституціоналізм і неоінституціоналізм. Не тільки час виникнення, але і методологічні принципи розрізняють ці школи. «Старому» інституціоналізму більше притаманне використання описово-статистичного, історико-генетичного методів дослідження, акцент на психологічних, соціологічних, правових аспектах у поведінки економічних агентів. У теорії переважає індуктивний підхід: розглядаються не окремі випадки, а їх узагальнення (теорія постіндустріального суспільства, теорія конвергенції, теорія економічної глобалізації).

Неоінституціоналісти (Р. Коуз, Дж. Бьюкенен, К. Эрроу, Д. Норт), навпаки, застосовують метод дедукції і пояснюють з його допомогою конкретні економічні ситуації – контракти, угоди, рутини, норми. В основі неоінституціональних теорій лежить аналіз соціальних взаємодій економічних агентів, принципи взаємовигідного обміну правами і ресурсами. У рамках школи створена теорія прав власності (А. Алчіан), теорія суспільного вибору (К. Эрроу, Дж. Бьюкенен), теорія трансакційних витрат (О. Уільямсон, Р. Коуз).

Розходження між напрямом інституціоналізму зберігається на рівні дослідницьких підходів. Традиційний вивчає економічні проблеми методами інших гуманітарних наук (соціології, психології, юриспруденції), а новий – досліджує соціологічні і правові ситуації за допомогою методів неокласичної економічної теорії, що одержало назву *економічного імперіалізму*. У центрі уваги першого знаходяться дії колективу (організації), другий вивчає поведінку індивіда і його мотиви. По праву вважається, що сучасний інституціоналізм має обґрунтовані позиції в теоретичних концепціях мейнстріму (*mainstream*).

1.2. Предмет політичної економії

Ретроспективний аналіз економічної думки дозволяє дати визначення предмета політичної економії з точки зору різних теоретичних шкіл. В поглядах економістів присутнє ключове положення – метою політекономічного дослідження завжди був пошук шляхів раціонального господарювання, що повинне було задовольнити потреби людини. Однак, як уже підкреслювалося, політична економія довгий час не мала точно обкресленого предмета.

Виходячи з цього, можна стверджувати – предметом політичної економії служать системи економічних відносин.

Класичне визначення: «**предметом політекономії** є соціально-економічні відносини, що виникають між людьми у процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних і нематеріальних благ і послуг, а також закони і закономірності їхнього розвитку». Німецький учений-економіст, філософ, політолог Карл Маркс у праці «Капітал» (1867 р.) предметом дослідження політичної економії називав капіталістичний спосіб виробництва й відповідні відносини виробництва та обміну. Метою свого дослідження він вважав відкриття економічного руху капіталістичного суспільства. Німецький учений і громадський діяч Фрідріх Енгельс розрізняв предмет політичної економії в широкому й вузькому значенні слова. У широкому – це наука про закони, які управляють виробництвом і обміном матеріальних життєвих благ у суспільстві. У такому ж аспекті Ф. Енгельс характеризував політичну економію як науку про умови й форми, за яких відбувається виробництво та обмін і відповідний розподіл продуктів у різних суспільствах. У вузькому значенні політична економія, на його думку, вивчає капіталістичний спосіб виробництва.

Інакше трактували предмет політичної економії представники маржиналізму. Виступаючи проти ідей класичної школи політичної економії, зокрема, проти положень К. Маркса, англійський економіст Вільям-Стенлі Девонс переконував, що сферою вивчення економіки є чиста теорія, мета якої полягає в обґрунтуванні універсальних закономірностей. Тому поняття «політична економія» він змінив нейтральнішим – «економікс». З ним погоджувався представник цієї школи швейцарський економіст Леон Вальрас, який розрізняв економічну теорію і прикладну економіку, в межах якої можна виокремити етику (об'єкт її вивчення – відносини між людиною і природою). З цією метою робились спроби виявити відмінність між економічною теорією і політичною економією. Так, Моріс Добб стверджував, що політична економія вивчає відносини між класами і соціальними групами, вона головну увагу зосереджує на витратах виробництва, а дослідження економічної теорії мають бути сфокусовані на проблемах суспільної рівноваги, яка досягається в атомістичному суспільстві в процесі конкуренції, а також проблеми ринкової вартості та рівноваги між суб'єктивними прагненнями.

Представників історичної школи, інституціоналізму та маржиналізму об'єднує думка, що політична економія повинна вивчати моральні й етичні аспекти господарської діяльності, ідеї та психологію людей у цьому процесі, природу людського духу, енергійність нації, значення націоналізму, проблеми мотивації та економічної поведінки людей, їх культуру.

Ще один підхід – з'ясування предмета політичної економії – пов'язаний із спробами тлумачити її як науку про господарство, господарську діяльність людей, людські потреби та ін. Ще у ХІХ ст. німецькі економісти Вільгельм Рошер і Карл Бюхер називали предметом політичної економії народне господарство як систему відносин усієї сукупності людей і зовнішньої природи. Російський економіст Петро Струве розглядав господарство як суб'єктивну теологічну єдність раціональної діяльності (господарювання). Проте у відношенні людина-природа в основному розкривається зміст продуктивних сил, оскільки таке відношення виникає у процесі праці, пристосування речей

природи до потреб людини, а відносини між людьми в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ і послуг проігноровано. У визначенні Струве одне невідоме (господарство) підводиться під інше невідоме (раціональну економічну діяльність або господарювання).

Ці недоліки значною мірою подолано у визначенні політичної економії українського економіста Михайла Туган-Барановського як науки про суспільні відносини людей у межах їх господарської діяльності у сфері вільного міного господарства, що історично розвивається. Водночас він стверджував, що політична економія досліджує сучасний господарський лад в історичному розвитку. Важливим аспектом обох визначень є акцент на історичній динаміці. Однак положення Туган-Барановського про сферу вільного мінового господарства, що розвивається, орієнтує лише на дослідження нижчої стадії розвитку капіталізму, за якої переважали ринкові важелі саморегулювання.

Неокласичне визначення: «дослідження багатства і частково людини, точніше стимулів до дії і мотивів протидії» (А. Маршалл).

Існує поширене західними науковцями визначення предмета політичної економії як науки про задоволення людських потреб (А. Майерс). Але воно є надто звуженим. З'ясування сутності потреб (насамперед матеріальних), ступеня їх насичення й засобів задоволення є лише одним із аспектів дослідження політичної економії. Визначення, в якому йдеться про діяльність, спрямовану на задоволення потреб людей, є ширшим, але ігнорує економічні відносини між людьми в процесі такої діяльності, різні сфери суспільного відтворення, закони, що управляють цією діяльністю.

Сучасні економісти про предмет політичної економії: у 1948 р. вийшов у світ підручник американського економіста Пола Самуельсона «Економікс», за який йому було присуджено Нобелівську премію. У книзі стверджується, що предметом економікс є споживання, і що ця наука вивчає дії, які включають обмінні операції між людьми; людський вибір з метою використання рідкісних ресурсів для виробництва різних товарів та їх розподілу; людей у їх діловому житті; багатство; методи вдосконалення суспільства. «Економікс – це наука про шляхи використання рідкісних виробничих ресурсів, що вивчає, як люди і суспільство здійснюють кінцевий вибір рідкісних ресурсів, як виробляють різні товари і розподіляють їх для споживання» (П. Самуельсон).

1.3. Мета і функції політичної економії

Мета політичної економії як науки полягає у тому, щоб відповісти на питання: **«ЩО** виробляти? **ЯК** виробляти? **ДЛЯ КОГО** виробляти?»

Одержати правильну відповідь дозволяє знайомство з функціями політичної економії. Політична економія виконує наступні функції.

Пізнавальна: полягає у всебічному вивченні форми економічних явищ і їхньої внутрішньої сутності, що дозволяє відкрити закони, за якими розвивається національна економіка. Досліджуючи економічні процеси, вдається визначити спонукальні причини і напрямки поведінки економічних агентів. Вона полягає в розкритті суті економічних законів і категорій та форми їх впливу, притаманних їм внутрішніх суперечностей, механізму дії. Тільки на

основі всебічної реалізації цієї функції може бути здійснена практична функція та методологічна.

Методологічна: політична економія є теоретичною базою конкретних наук, що здійснюють економічний аналіз з позиції того чи іншого фактора. Вона розробляє загально методологічні принципи, створює понятійний, категоріальний апарат економічної науки в цілому.

Прогностична: полягає у розробці наукових основ передбачення перспектив науково-технічного і соціально-економічного розвитку на доступне для огляду майбутнє. Прогнозні розробки дозволяють врахувати тенденції, що складаються, і знайти адекватні методи і засоби для їх реалізації.

Практична: призначена для наукового обґрунтування цілей і заходів економічної політики держави, виявлення принципів і методів раціонального ведення національного господарства. Ця політика покликана задовольняти корінні інтереси і насущні потреби членів суспільства.

Ідеологічна: економічна освіта формує не тільки професійний кругозір людини, але і прилучає його до системи загальнолюдських цінностей, без прийняття яких неможливо досягти подальшого прогресу цивілізації. Ідеологія – це деяка система переваг і цінностей, якими керуються люди. Економічна ідеологія – формує соціальні пріоритети у сфері господарської діяльності людини.

Комплексне виконання цих функцій сприяє розвитку національної економіки.

1.4. Основні методи дослідження соціально-економічних процесів

Методологія – це наука про методи пізнання і дослідження об'єктивних процесів у природі і суспільстві. **Метод** – це сукупність прийомів, способів, за допомогою яких визначаються шляхи досягнення цілей. Економічний метод – це підхід до вивчення господарської практики. Якщо предмет політекономії характеризуються тим, що досліджується, то методологія відповідає на запитання – як досліджується явище.

Методи підрозділяються на загальнонаукові і часткові. Як загальнонауковий метод політекономія використовує діалектико-матеріалістичний метод. Загальнотеоретичним методом цієї науки служить метод наукової абстракції. Застосовуються позитивний і нормативний методи пізнання. Значне поширення в економіці одержав системний метод. Експериментальні методи економічна наука застосовує рідко, унаслідок високої вартості «експериментів на суспільстві». Однак цілком такі методи не виключаються й апробуються у рамках економічних реформ.

Діалектичний підхід до аналізу економічних явищ ґрунтується на визнанні принципу їхнього постійного руху, наявності внутрішніх зв'язків, а як джерело розвитку застосовує – протиріччя. При вивченні економічних процесів використовують сполучення історичного і логічного підходів. Розкриття сутності явища здійснюється за допомогою логічного мислення, шляхом абстрагування від його другорядних властивостей. У результаті виникає

наукове уявлення про це явище, розкривається внутрішній закон його розвитку, тобто формується економічна категорія. Такий спосіб дослідження називається методом *наукової абстракції*.

Цей складний метод не можна використовувати без застосування всієї групи часткових методів. До часткових методів належать: спостереження, обробка отриманого матеріалу за допомогою аналізу і синтезу, індукції і дедукції, конструювання моделей економічних ситуацій і їх формалізація. Як прогностичні методи дослідники застосовують екстраполяцію даних за минулий період часу, а також експертні оцінки фахівців.

ТЕМА 2. ВИРОБНИЦТВО МАТЕРІАЛЬНИХ БЛАГ І ПОСЛУГ. ПРОДУКТ І ХАРАКТЕР ПРАЦІ

- 2.1. Виробництво та його основні фактори.
- 2.2. Продуктивні сили суспільства.
- 2.3. Продукт виробництва та його форми.
- 2.4. Ефективність суспільного виробництва

2.1. Виробництво та його основні фактори

Процес пристосування багатств природи до потреб людей означає взаємодію людини з природою і навколишнім середовищем. Так, людина обробляє землю, вирощує різноманітні сільськогосподарські культури, видобуває корисні копалини.

Природа є і першоосновою фізичного, психічного та емоційного здоров'я як окремої людини, так і людства. При недотриманні людьми законів природи, забрудненні довкілля погіршується здоров'я людини, руйнується багатство країни тощо.

Природа у вузькому значенні – це природне середовище виникнення, існування і розвитку людини і всього живого. До її складу входить біосфера, географічне середовище, земна природа та ін. Природа – це активно діюча система, представлена силами природи (енергія морів, річок, сонця, вітру тощо). Цей аспект слід враховувати при визначенні сутності виробництва.

Виробництво – це процес дії людини на предмети (речовину) із використанням сил природи та пристосування їх для задоволення певних потреб. Здійснення постійного обміну речовин між людиною і природою К.Маркс називав законом, що регулює суспільне виробництво.

Взаємодія людини з природою означає процес праці, що складається із трьох основних моментів: 1) праці людини; 2) предметів праці; 3) засобів праці.

Праця – свідомо, доцільна діяльність людей, у процесі якої вони видозмінюють зовнішню природу, опосередковують, регулюють і контролюють обмін речовин і, водночас, змінюють власну природу.

При цьому, людина досягає і своєї свідомої мети, що визначає спосіб і характер її дій і якій вона підкоряє свою волю. Цим праця людини відрізняється

від інстинктивних дій і операцій тварин. *Предмети праці* – речовина природи, на яку людина діє у процесі праці, піддаючи її обробці.

Предмети праці бувають двох видів: 1) дані самою природою (наприклад, риба, яку ловлять; дерево, яке рубають); 2) ті, що підлягають попередній обробці (наприклад, видобута руда обробляється на металургійному заводі). Такий предмет праці називають сирим матеріалом, сировиною.

Засоби праці – річ або комплекс речей, якими людина діє на предмети праці. Предмети праці в сукупності з засобами праці складають *засоби виробництва*.

Вирішальна роль з-поміж них належить механічним засобам праці (машини, устаткування), що є кістковою та м'язовою системою виробництва. З моменту виготовлення засобів праці починається власне людська праця. До засобів праці також належать усі матеріальні умови процесу праці: робочі будівлі, канали, дороги тощо. Загальним засобом праці є земля. Крім м'язової системи виробництва, слід виділяти й судинну систему – труби, діжки, посудини тощо. Залежно від функцій, які виконуються у процесі праці, певна річ може бути і предметом, і засобом праці. Так, функціонуючий товарний верстат належить до засобів праці, а той, що перебуває в ремонті, – до предметів праці.

Якщо раніше машина складалась із робочої машини, що приводить у дію знаряддя праці, двигуна, який забезпечує машину енергією, і передавального механізму (або приводу), який служить для передачі енергії від двигуна до робочої машини, то з розгортанням НТР (середина 50-х років ХХ ст.) у складі машин з'являється автоматично керуючий пристрій. Його можна назвати «нервовою системою виробництва».

У процесі еволюції економічної системи, зокрема переходу до комплексного автоматизованого виробництва, категорії «предмети праці», «засоби праці» та інші наповнюються суттєво новим змістом.

Розкриваючи основу життя людського суспільства, ми в першому питанні з'ясували, що таке виробництво. Проте політекономія має справу не з будь-яким конкретним виробництвом. Вона визначає закономірності функціонування суспільного виробництва.

Суспільне виробництво – це сукупність індивідуальних виробництв (підприємств, фірм) в їхньому взаємозв'язку, взаємодії, взаємозумовленості та взаємозалежності.

Галузі матеріального виробництва – це галузі, де безпосередньо виготовляються предмети споживання й засоби виробництва. Примноження суспільного багатства визначається саме цими галузями, їхнім технічним рівнем. Основне виробництво включає сировинний, паливно-енергетичний, металургійний, агропромисловий, хімічно-лісовий комплекси, виробництво товарів народного споживання, капітальне будівництво тощо.

Сьогодні в Україні лише в промисловості нараховується близько 9 тис. підприємств, які виготовляють різноманітну продукцію.

Виробнича інфраструктура являє собою комплекс галузей, які обслуговують основне виробництво і забезпечують ефективну економічну

діяльність на кожному підприємстві і в народному господарстві в цілому. До них належать: транспорт, зв'язок, торгівля, кредитно-фінансові заклади; спеціалізовані галузі ділових послуг (інформаційних, рекламних, лізингових, консультаційних, інженерно-будівельних тощо).

Надаючи послуги виробництву, сприяючи підвищенню його ефективності і поліпшуючи умови праці, господарська діяльність даних галузей фактично примножує суспільне багатство. Тому саме розширення виробничої інфраструктури і перетворення її в крупний сектор господарства є однією з найважливіших закономірностей індустріального розвитку економіки.

Основне виробництво і виробнича інфраструктура в сукупності становлять **сферу матеріального виробництва**.

Але в міру розвитку суспільства зростають його потреби в духовних благах, які створюються в нематеріальній сфері, що й обумовлює існування соціальної інфраструктури.

Соціальна інфраструктура – це нематеріальне виробництво, де створюються нематеріальні форми багатства, які відіграють вирішальну роль у всебічному розвитку трудящих, примноженні їхніх розумових і фізичних здібностей, професійних знань, підвищенні освітнього й культурного рівня.

Сфера соціальної інфраструктури включає такі галузі: охорону здоров'я й фізичну культуру; загальну середню, спеціальну середню, професійно-технічну й вищу освіту, систему підвищення кваліфікації тощо; житлово-комунальне господарство; пасажирський транспорт і зв'язок; побутове обслуговування; культуру й мистецтво.

2.2. Продуктивні сили суспільства

Засоби виробництва (речовий фактор) самі по собі – це купа мертвих речей. Для того, щоб почався процес виробництва, їх необхідно поєднати з робочою силою (особистий фактор). Лише жива праця спроможна воскресити з мертвих і перетворити в діючі засоби виробництва. А це означає, що вирішальним елементом будь-якого виробництва є людина з її умінням, виробничим досвідом, навичками до праці. Отже, особистий та речовий *фактори виробництва* повинні постійно взаємодіяти. В результаті такої взаємодії факторів виробництва виникає нова категорія – **продуктивні сили**.

Продуктивні сили суспільства – це сукупність особистих і речових факторів виробництва в їх взаємодії та взаємозв'язку.

Продуктивні сили – це одне з основних понять політичної економії. Історія розвитку людства являє собою процес зміни, розвитку і вдосконалення засобів праці, людей, їх виробничого досвіду, навичок до праці, вміння користуватися знаряддями праці. Тому рівень розвитку продуктивних сил виступає як найважливіший критерій і найбільш змістовний показник суспільного прогресу.

Звідси випливає дуже важливий практичний висновок: перехід від одного етапу розвитку суспільства до наступного не перериває розвитку й не вимагає знищення наявних продуктивних сил, щоб усе починати заново. Навпаки, нові

суспільні сили, які приходять до влади, можуть остаточно довести свої переваги, якщо вони максимально використають створені в старому суспільстві (на попередньому етапі розвитку) продуктивні сили та забезпечать їх піднесення на якісно більш високий рівень.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. до загальної структури продуктивних сил включається ще один елемент – форми і методи організації виробництва. Цей елемент продуктивних сил використовувався і раніше, але це здійснювалось емпіричним шляхом, що приносило незначне зростання продуктивності праці і не давало підстав включати його до системи продуктивних сил. Таку підставу дає використання першої у світі наукової організації праці – системи Тейлора. Праця людини у процесі втілення системи Тейлора стала значно інтенсивнішою (тобто зросли витрати, насамперед, фізичної енергії).

Прискорення економічного і соціального прогресу в передових країнах світу внаслідок комплексного використання досягнень НТР послужило основою для виникнення інформаційної революції, результатом якої стала поява ще одного найновішого елемента системи продуктивних сил – інформації. Його поява і наступний розвиток сприяли якісному вдосконаленню кожного елемента продуктивних сил та їх системи в цілому. Зокрема, з'являються інформаційні технології, відбувається інформатизація процесу праці, інформація стає одним із засобів вдосконалення форм і методів організації виробництва. Синергійний ефект від дії цього чинника (тобто інформації) настільки великий і масштабний, що у розвинених країнах світу відбувався перший етап будівництва інформаційної економіки (така назва правомірна, однак, лише з і речового змісту) і перехід до створення інформаційного суспільства, основою якого є технологічний спосіб виробництва, що ґрунтується на автоматизації праці.

Технологічний спосіб виробництва у процесі еволюції людської цивілізації зазнавав постійних кількісних, якісних та істотних (революційних) перетворень. Ці зміни можна характеризувати за його окрема структурними елементами і системно. Так, з погляду техніки (засобів праці) і матеріалу, з якого її виробляють, розрізняють кам'яний, бронзовий вік, мідний вік, залізний вік, що прийшли на зміну один одному в межах первіснообщинного ладу. Рабовласницькі способи виробництва ґрунтувалися на залізних знаряддях виробництва. Капіталістичний спосіб виробництва можна також назвати (крім залізного) віком синтетики (зокрема, синтетичних кристалів, що використовуються в електроніці), композитивних матеріалів (поєднання металів і кераміки та ін.) надчистих, надтвердих матеріалів тощо. З погляду використовуваних сил природи в межах технологічного способу виробництва можна шити вік сонця, вогню, вітру, пару, електроенергії, атомної та ядерної енергії. Залежно від предметів праці й видів діяльності можна виділити такі епохи еволюції технологічного способу виробництва, як збирання плодів, полювання і рибальства, тваринництва, землеробства, ремісництва, промисловості, послуг, інформації.

Технологічний спосіб виробництва в Україні ґрунтується, переважно, на машинній і ручній праці, що за умов інтенсивного розвитку в розвинених країнах світу автоматизованого виробництва загрожує економічному суверенітету нашої держави.

2.3. Продукт виробництва і його форми

Результатом виробництва у сфері матеріального виробництва є сукупний суспільний продукт. За допомогою цього узагальнюючого показника вимірюються результати суспільного виробництва у сферах матеріального і нематеріального виробництва. Він являє собою всю суму матеріальних і духовних благ, створених суспільством за певний проміжок часу.

Однією з форм суспільного продукту є **валовий суспільний продукт** (ВСП). Статистичні органи розраховують його як суму виробленої за рік валової продукції всіх галузей матеріального виробництва.

При визначенні величини ВСП до його складу завжди включається повторний рахунок виробничих затрат окремих галузей.

ВСП не дає точного уявлення про ту реальну суму благ, яка створюється протягом року в країні. В зв'язку з цим виникає потреба розраховувати **кінцевий суспільний продукт** (КСП). Він являє собою всю масу виробленої за певний період часу готової продукції. Тобто, це продукція, яка надходить в особисте або виробниче споживання, на відновлення спожитих засобів праці та нагромадження в готовому вигляді. Отже, КСП є лише частиною ВСП, яка виключає повторний рахунок.

Для чого ж тоді потрібні розрахунки ВСП, якщо він не дає реальної картини кінцевої діяльності виробництва? Річ у тім, що ВСП виражає складні госпрозрахункові відносини між підприємствами та галузями економіки. Тому його розрахунки потрібні: а) для госпрозрахункової комерційної діяльності підприємств (фірм); б) суспільство завжди повинно знати, скільки необхідно проміжного продукту, щоб одержати певну кількість готових до споживання благ. Обчислюється КСП шляхом вилучення з валового продукту повторного рахунку, тобто обігу предметів праці (МЗ) і додавання вартості спожитих засобів праці, що є фондом амортизації (А):

$$КСП = ВСП - МЗ + А$$

ВСП і КСП – це показники матеріального виробництва. Але ж, як було з'ясовано вище, суспільне виробництво включає в себе не лише галузі матеріального, а й галузі нематеріального виробництва. Тому необхідно обраховувати весь результат господарської діяльності.

Здійснюється це за допомогою такого показника, як **валовий національний продукт** (ВНП).

ВНП обчислюється не за виробничим принципом (як попередні показники), а як сума кінцевих доходів, які отримують підприємства, організації, установи й окремі громадяни в усіх галузях і сферах народного господарства. Його складовими частинами є: а) вартість спожитих населенням

предметів споживання та послуг; б) вартість державних закупок; в) капітальні вкладення; г) сальдо платіжного балансу.

Цей показник широко використовується при аналізі соціально-економічного розвитку країни та при міжнародних порівняннях.

При всіх позитивних якостях цей показник має теж певні недоліки: а) він не показує джерело доходів; б) штучно завищує доходи, бо включає повторні рахунки; в) не відображає реальний стан виробництва, бо безпосередньо з ним не пов'язаний. Прикладом може бути сучасна Україна. Доходи певної категорії людей неймовірно зростають при катастрофічному скороченні виробництва.

Найважливішим результативним показником розвитку економіки країни є **чистий продукт (ЧП)**. Він являє собою частину ВСП або нову створену вартість за рік, тому, що є результатом живої праці, затраченої в даний період. Це реальний доход, який суспільство може використовувати для особистого споживання, а також для розвитку виробництва. В політичній економії і сучасній обліково-статистичній практиці ЧП отримав назву національного доходу.

Кількісно ЧП – це різниця між ВСП і вартістю спожитих засобів виробництва (ЗВ).

$$ЧП = ВСП - ЗВ$$

Необхідний продукт (НП) – це та частина ЧП, яка необхідна для нормального відтворення робочої сили, тобто для підтримання її працездатності, включаючи й підготовку нового покоління працівників. За рахунок НП повинні покриватися витрати на харчування й одяг, утримання житла, здобуття освіти, задоволення культурних і соціальних потреб, на екологічні заходи.

Мінімальна величина НП визначається життєвим мінімумом, потрібним виробникові для відтворення своєї робочої сили й нормального її функціонування.

Максимальна – розмірами ЧП.

Додатковий продукт (ДП) – це частина ЧП, яка виступає як надлишок над НП.

$$ДП = ЧП - НП$$

Відношення ДП до НП називається нормою ДП. Норма ДП визначається за формулою:

$$Н = \frac{ДП}{НП} * 100\%,$$

де Н – норма ДП; ДП – додатковий продукт; НП – необхідний продукт.

ДП виникає лише на певному ступені розвитку людського суспільства, при досягненні ним певного рівня розвитку продуктивних сил. Тобто, лише тоді, коли виробник здобув можливість своєю працею створювати більше продукту, ніж йому необхідно для життя. Отже, поява ДП стала результатом і в той же час могутнім рушійним мотивом технічного прогресу.

2.4. Ефективність суспільного виробництва

Однією з найважливіших якісних характеристик суспільного виробництва є його ефективність. Розрізняють соціальну й економічну ефективність.

Соціальна ефективність виражає ступінь задоволення особистих потреб суспільства. Вона показує, наскільки господарська діяльність спрямована на саму людину, відповідає її потребам та інтересам. Якщо постійно підвищується добробут народу і забезпечується високий життєвий рівень, то, звичайно, дане суспільне виробництво є соціально ефективним.

Економічна ефективність виражає результативність суспільного виробництва шляхом зіставлення затрат і одержаного результату її визначають за такою формулою:

$$E = \frac{\Pi}{З},$$

де Π означає вартість продукту, $З$ – матеріально-грошові затрати.

В результаті одержуємо показник, що характеризує величину затрат на одиницю створеного продукту. Чим дешевше, з меншими затратами обходиться суспільству виготовлення матеріальних і духовних благ і чим більше їх створюється, тим буде вищою економічна ефективність суспільного виробництва.

Для характеристики ефективності виробництва використовується ціла система економічних показників, за допомогою яких визначається результативність використання окремих видів ресурсів. Виділимо серед них такі.

Продуктивність праці ($\Pi\text{п}$) – виражає відношення величини продукту (Π) до затрат живої праці (ЗПЖ):

$$\Pi\text{п} = \frac{\Pi}{\text{ЗПЖ}}$$

Зворотний цьому показник виражає **трудоемність продукції**. Вона показує, скільки виробляється продукції за певний проміжок часу, або, навпаки, скільки затрачається праці на одиницю продукції.

Продуктивність праці розраховується двояко: а) виробництво продукції на одного працівника; б) виробництво продукції на одну відпрацьовану людино-годину. При цьому використовуються як натуральні, так і вартісні показники.

Продуктивність праці – це синтетичний показник ефективності виробництва. В ній у концентрованому вигляді відбиваються всі сторони господарської діяльності: технічний прогрес, організація виробництва, використання трудових і матеріальних ресурсів. Тому не випадково, що саме рівень продуктивності праці нерідко розглядається як найважливіший показник прогресивності суспільної форми виробництва. Продуктивність праці – це показник використання робочої сили. Ефективність же матеріально-речових факторів виражається такими показниками, як матеріаловіддача і фондівіддача.

Матеріаловіддача – це відношення вартості продукту до матеріальних затрат. Вона показує, скільки виробляється продукції на одиницю затрат праці, втіленої в предметах праці.

Фондовіддача - це відношення вартості продукту до основних виробничих фондів. Вона виражає ефективність використання засобів праці, тобто показує, скільки виробляється готової продукції на одиницю основних виробничих фондів. Це – також важливий показник технічного стану фондів. Якщо досконаліше й продуктивніше застосовується обладнання, то відповідно має бути вищою і фондовіддача.

Щоб мати уявлення про ефективність виробництва в цілому, необхідно проаналізувати всю систему факторів, які впливають на кінцевий результат. Цей **інтегральний показник ефективності виробництва** можна виразити такою формулою:

$$E = \frac{\Pi}{З} + M + y * \Phi$$

де E— ефективність виробництва; Π – продукт чи доход; Φ – затрати живої праці; M – матеріальні затрати; Φ – одноразові вкладення в основні робочі фонди; y – коефіцієнт переведення затрат одноразових вкладень в основні фонди.

Зазначені основні показники ефективності виробництва тісно між собою пов'язані. А загальним закономірним процесом має бути такий, коли науково-технічний прогрес позитивно позначається на всіх результатах господарської діяльності.

ТЕМА 3. ЕКОНОМІЧНІ ПОТРЕБИ ТА ІНТЕРЕСИ

- 3.1. Сутність потреб та їх класифікація.
- 3.2. Економічна діяльність і її стадії.
- 3.3. Економічні ресурси. Виробничі можливості і проблема вибору.
- 3.4. Економічні інтереси, їх узгодження і реалізація.

3.1. Сутність потреб та їх класифікація

Функціонування будь-якої економічної системи припускає задоволення суспільних потреб. Необхідність споживати є фізіологічною особливістю усього живого. Проте тільки людина усвідомлює її, і тому необхідність споживати перетворюється у потребу. Отже, **потреба** – це усвідомлена необхідність людини споживати.

Усі потреби можна певним чином класифікувати, насамперед за суб'єктами і об'єктами. *За суб'єктами* потреби поділяються на: 1) індивідуальні, колективні та суспільні; 2) потреби домогосподарств, підприємств та держави як особливих суб'єктів економіки. *За об'єктами* потреби класифікують на: матеріальні (у їжі, одязі, житті, здоров'ї); духовні (у освіті, культурі); соціальні (у труді, управлінні, навколишньому середовищі).

Західні вчені великого значення надають градації потреб за ступенем їх нагальності. Так, американський психолог А. Маслоу запропонував ієрархію потреб відповідно до їх вагомості:

Вищі потреби	{ У самовираженні (саморозвиток і самореалізація) У повазі (самоповага, визнання, статус) Соціальні потреби (соціальний контакт, любов, відчуття духовної близькості)
Нижчі потреби	{ Потреби у безпеці та захисті (надійність доходів, робочого місця, забезпечення старості, чисте повітря і т. ін.) Фізіологічні потреби (голод, спрага, одяг, житло)

Потреби, незалежно від класифікації, безмежні. Повне їх задоволення завжди відносне, що пов'язано з досягнутим в кожний даний момент рівнем розвитку продуктивних сил.

3.2. Економічна діяльність і її стадії

Економічна діяльність – це складний комплекс різноманітних процесів і явищ, у якому політична економія виділяє чотири стадії: саме виробництво, розподіл, обмін і споживання.

Початковим пунктом економічної діяльності є **виробництво**.

Розподіл – це встановлення частки кожного (окремої людини чи колективу) в одержанні суспільного продукту.

Обмін – це процес руху вироблених благ від одного суб'єкта до другого, форма суспільних зв'язків виробників і споживачів.

Споживання – це процес використання результатів виробництва для задоволення потреб. Воно буває виробниче і особисте. Саме останнє створює могутній імпульс розвитку і удосконалення виробництва. Воно примушує виробництво прискорюватися чи стримуватися, міняти структуру, спонукає до життя нове виробництво.

3.3. Економічні ресурси. Виробничі можливості і проблема вибору

Виробництво передбачає наявність економічних ресурсів, до яких належать: матеріальні, трудові, фінансові, інформаційні.

Економічні ресурси – сукупність речових та особистих факторів виробництва, що використовують для виробництва товарів і послуг. Для вивчення економічних ресурсів вживають різні критерії кваліфікації. Крім особистого і речового чинників, можна вирізняти також відтворювані та невідтворювальні чинники. До відтворюваних належать ті, що створюються і відтворюються природою (грунт, водні басейни тощо) та суспільством (засоби виробництва, наука, інформація), до невідтворюваних – корисні копалини, що використовуються як сировина. Водночас існують чинники, які спільно

відновлюються у процесі взаємодії людини з природою (наприклад, трудові ресурси).

Матеріальні ресурси – природні і вироблені засоби виробництва (фізичний капітал).

Природні ресурси – це форма наявних у природі економічних ресурсів, які є сукупністю природних умов існування людини, найважливішою складовою навколишнього середовища і у процесі виробництва відображають відношення різних суб'єктів підприємницької діяльності (а загалом суспільства) до природи.

Трудові ресурси – люди з фізичними і розумовими здібностями, які використовуються у виробництві. Крім того, до цього виду ресурсів включається підприємницька здібність як особливий вид людського таланту (заповзятливість).

Фінансові ресурси – це грошові ресурси для економічної діяльності.

Економічні ресурси формують матеріально-речовий зміст факторів виробництва. Термін «**фактори виробництва**» використовують на мікроекономічному рівні, розуміючи під ними введені у виробництво економічні ресурси. Саме від раціонального використання останніх залежить дохід власників факторів виробництва, результат праці підприємства.

Економічні ресурси, як правило, обмежені, тобто їх менше, ніж необхідно для задоволення потреб при даному рівні суспільного розвитку

Проблема у тому, що, якщо кожний фактор, необхідний для задоволення різноманітних потреб, обмежений, то завжди існує проблема альтернативності його використання і пошуку оптимального сполучення (комбінації) факторів виробництва.

Відображенням цієї проблеми є постановка трьох основних питань економіки: що виробляти у кожний період часу; як, при яких комбінаціях ресурсів, технології повинні бути вироблені ті чи інші товари і послуги; для кого виробляти (хто буде купувати, одержуючи при цьому користь).

3.4. Економічні інтереси, їх узгодження і реалізація

Інтерес з'являється, коли задоволення потреб усвідомлюється як конкретна ціль. Отже, **економічні інтереси** – це усвідомлені потреби існування різних суб'єктів господарювання.

Економічні інтереси, хоч і є формою проявлення потреб, але вони не тотожні потребам. По-перше, інтереси знаходять своє вираження у поставлених цілях та діях, що спрямовані на задоволення потреб. **Потреби** – причина, засоби задоволення потреб (дії) – форма прояву економічних інтересів. По-друге, економічний інтерес завжди виражає відповідний рівень і динаміку задоволення потреб, наприклад, інтересом суб'єкта не може бути зниження рівня задоволення потреб.

Узгодження інтересів здійснюється державною політикою, яка має різні засоби впливу на інтереси людей: 1) економічний примус; 2) позаекономічний примус; 3) моральні і соціальні мотиви трудової активності (по суті, це

спонукальні мотиви до праці). Найбільш активно в умовах ринкових відносин використовується система економічного примусу: продаж робочої сили робітниками під загрозою голоду; інтенсивна праця завдяки наявності безробіття; безбиткова робота підприємства, щоб уникнути банкрутства, розорення тощо.

Реальною потребою економічного життя є досягнення інтересів суб'єктів економічних відносин через реалізацію кожного з них на основі взаємодії і поєднання. Реалізація економічних інтересів здійснюється через досягнення їхніми суб'єктами конкретних економічних цілей: а) індивідуальних інтересів – через зростання індивідуальних доходів; б) колективних – через максимізацію прибутку та фонду заробітної плати; в) суспільного – через максимізацію національного доходу та мінімізацію фонду відшкодування створюваного суспільного продукту.

Основним інтересом сучасної ринкової економіки є особистий інтерес споживача, який спонукає виробника до виробництва необхідної продукції належної якості і з прийнятною ціною.

Отже, інтерес споживача є рушійною силою економічного розвитку в сучасній ринковій економіці.

Таким чином можна зробити наступні висновки.

1. Дослідження сутності потреб, їх класифікації є початковим пунктом, передумовою виробничого процесу, мотивації економічної діяльності.

2. Обмеженість ресурсів проявляється в тому, що в кожному даний момент кількість використаної праці не може перевищувати чисельність працездатного населення країни, кількість капіталу – обсягу всіх створених до цього одиниць засобів праці, а кількість землі – всіх тих природних благ, які вдалося здобути і використати.

3. Породженням і соціальним проявом потреб є економічний інтерес. Останній виникає тоді, коли задоволення потреб усвідомлюється як конкретна мета.

4. Виробничі відносини – це завжди відносини між виробниками та споживачами життєвих благ, які мають певні потреби й інтереси, тобто спонукальні мотиви до економічної діяльності. Тому інтереси розглядаються як рушійна сила економічного прогресу.

5. Для того, щоб інтереси виступали як спонукальний мотив ефективної діяльності суспільства, необхідна не субординація (підпорядкування), а координація (узгодження) інтересів, як спосіб їх найбільш ефективної реалізації.

ТЕМА 4. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ УСТРІЙ СУСПІЛЬСТВА. ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА ТА ЗАКОНИ ЇЇ РОЗВИТКУ

4.1. Сутність і структурні елементи економічної системи суспільства. Формаційний і цивілізаційний підходи.

4.2. Суспільне виробництво та його фактори.

4.3. Економічні закони і категорії. Пізнання і використання економічних законів.

4.1. Сутність і структурні елементи економічної системи суспільства. Формаційний і цивілізаційний підходи

Термін система – ключове філософське поняття. Система (від грец. systema – ціле, складене з частин) являє собою сукупність елементів, які мають причинно-наслідкові зв'язки один з одним і тому утворюють цілісність, якісну єдність.

Серед різноманіття властивостей системи варто виділити три основних:

- система є, насамперед, сукупність елементів;
- між елементами системи існують визначені зв'язки;
- система має внутрішній організаційний устрій.

Класифікацію економічних систем можна здійснювати на основі різних критеріїв (ознак). Критерії бувають: структуроутворюючі, соціально-економічні (змістовні), об'ємні і динамічні.

Структуроутворюючі – це критерії з боку елементів, що утворюють структуру системи. Такими можуть бути економічні відносини, функціональні зв'язки, інститути.

Соціально-економічні – це критерії, що засновані на виділенні ключових моментів, які визначають зміст системи. До них відносяться спосіб з'єднання виробництва і споживання, тип власності, соціокультурні фактори, ступінь індустріалізації або соціалізації системи.

Об'ємні і динамічні – це критерії, що характеризують складність і мінливість системи. Серед них: однорідність або різнорідність системи, статичні та динамічні.

Таким чином, **сутність економічної системи** трактується як *цілісна сукупність економічних відносин із приводу ефективного виробництва, розподілу, обміну і споживання товарів і послуг, яка упорядковує зв'язки між виробниками і споживачами матеріальних і нематеріальних благ та послуг, а також забезпечує управління соціально-економічними процесами.*

Класифікація системи виробничих відносин може бути здійснена за декількома критеріями:

- за часом дії системи виробничих відносин;
- за типами господарських зв'язків;
- по фазах руху сукупного суспільного продукту в процесі відтворення.

За типами господарських зв'язків виробничі відносини складаються з:

- відносин власності і відповідних їм соціально-економічних зв'язків між учасниками суспільного виробництва;
- організаційно-економічних відносин.

Зробимо наступну класифікацію виробничих відносин за критерієм руху сукупного суспільного продукту. Отже, система виробничих відносин охоплює усі фази (стадії) цього руху – виробництво, розподіл, обмін і споживання.

Виробництво – це є процес створення корисного продукту.

Розподіл – на цій стадії визначається частка кожної людини у зробленому продукті.

Обмін – це процес, під час якого одні продукти (товари) обмінюються на інші. Розподіл і обмін опосередковують зв'язок між виробництвом і споживанням.

Споживання – на цій стадії відбувається використання створених благ і послуг для задоволення людських потреб.

Усі чотири фази руху суспільного продукту тісно зв'язані між собою й утворюють **суспільне виробництво**. Найважливішим показником функціонування суспільного виробництва є його **ефективність**. Вона визначається співвідношенням результатів виробництва і їхніх витрат.

Сучасний світ характеризується наявністю самих різних економічних систем. Відмінне розуміння історичного процесу розвитку економічних систем відбивають формаційний і цивілізаційний підходи.

Формаційний підхід характерний для марксистської теорії і представляє тричленну класифікацію етапів економічного розвитку суспільства. Первинна (архаїчна) формація містила у собі первіснообщинний і азійський способи виробництва. У її основі була землеробська громада з колективною власністю на землю, незначне ще ремесло і станові відносини. Другу формацію, засновану на приватній власності, К. Маркс назвав «вторинною» (рабство, феодалізм, капіталізм). Третя – комуністична, передбачала знищення приватної власності і по фазний рух (соціалізм, комунізм) до поставленої мети. Епоха комунізму повинна була, за задумом автора формаційної теорії, перетворитися в епоху «позитивного гуманізму». Даний підхід має достоїнства і недоліки. З його допомогою економічна історія людства набула вигляду логічної схеми, а не хаосу фактів. Обмеженість – він застосовний в основному на досвіді західної цивілізації і не одержав практичного підтвердження.

Цивілізаційний підхід припускає вивчення світової економічної історії як єдиного планетарного процесу з поступовою зміною цивілізацій. Ця теорія знаходиться у початковій стадії свого розвитку. Її головною метою є пошук системоутворюючих ознак. Основним критерієм періодизації служать цивілізаційні революції, що піднімають на нову ступінь продуктивність праці. До них можна віднести: аграрну (близько 6-8 тис. років тому); промислову (300 років тому), науково-технічну (50-70 років тому). Головний результат їхнього впливу – це зміна людських потреб і засобів їхнього задоволення.

4.2. Суспільне виробництво та його фактори

Суспільне виробництво – це процес, у якому люди, впливаючи на речовину природи, роблять матеріальні і нематеріальні блага і послуги. Під благами прийнято розуміти те, що задовольняє потреби людей, відповідає їх цілям і устремлінням. Усе різноманіття благ підрозділяється на два типи: природні ресурси і вироблені на їхній основі споживчі блага (матеріальні і духовні). Перші – це природні блага, а другі мають назву – економічні.

Виробництво здійснюється завдяки взаємодії трьох елементів: праці, предметів праці і засобів праці. Їх називають **простими моментами праці**.

Праця – це доцільна діяльність людей по створенню матеріальних і духовних благ і послуг.

Предмет праці – це те, на що впливає людина своєю працею з метою створення готового продукту.

Засоби праці – це знаряддя, за допомогою яких людина впливає на предмет праці.

За характером економічної діяльності людей у суспільному виробництві можна виділити три основні сфери галузей: основне виробництво, виробнича інфраструктура, соціальна інфраструктура.

Основне виробництво – це галузі матеріального виробництва, де безпосередньо виготовляються предмети споживання й засоби виробництва. Воно єднає сировинний, паливно-енергетичний, промисловий, агропромисловий комплекси, капітальне будівництво тощо.

Виробнича інфраструктура являє собою комплекс галузей, які обслуговують основне виробництво засобами транспорту, комунікаційного зв'язку, інформацією, рекламою, послугами кредитно-фінансових установ, консультаційних, лізингових закладів.

Соціальна інфраструктура – це нематеріальне виробництво, де надаються послуги освіти, охорони здоров'я, культурного та спортивного призначення. Обсяг і якість соціальних послуг відображає рівень життя населення, є показником економічного прогресу суспільства.

4.3. Економічні закони і категорії. Пізнання і використання економічних законів

Економічний закон – це стійкий, істотний, причинно-наслідковий зв'язок і взаємозалежність явищ і процесів економічного життя. Якщо економічна категорія виражає який-небудь один момент або одну сторону економічних відносин, суть одного явища, то економічні закони розкривають взаємозв'язок, внутрішню залежність кількох або багатьох одно порядкових явищ.

Економічні закони відносяться до соціальних, суспільних, і цим відрізняються від законів природи. Економічні закони регулюють дії людей. Друга відмінність у тім, що природні закони вічні, економічні носять історично обмежений характер.

Економічні закони тісно між собою пов'язані, тому виступають як система законів. Це складна система, у якій виділяються загальні закони, закони окремих сфер (спеціальні) та основні закони.

Загальні економічні закони діють у всіх економічних формаціях. Наприклад, закон економії часу, закон потреб, що зростають, закон відповідності виробничих відносин рівню і характеру розвитку продуктивних сил.

Специфічні економічні закони характерні для кожної окремої формації. Наприклад, закон розподілу матеріальних благ при рабстві або при капіталізмі, закон вартості, закон попиту та пропозиції товарів та грошей.

Пізнання економічних законів дає змогу визначити основні тенденції економічного розвитку, передбачити його перспективу, сприяє правильному використанню їх вимог у господарській діяльності.

ТЕМА 5. ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА.

ТОВАР І ГРОШІ

5.1. Основні форми організації суспільного виробництва. Еволюція товарного виробництва.

5.2. Товар і його властивості.

5.3. Сутність і функції грошей.

5.4. Закон вартості як закон розвитку товарного виробництва.

5.1. Основні форми організації суспільного виробництва. Еволюція товарного виробництва.

Економічній історії відомі дві форми організації суспільного виробництва: натуральна і товарна. Критерієм розмежування останніх є: економічна форма багатства, спосіб включення індивідуальної праці в суспільну, характер зв'язку між виробництвом і споживанням, ступінь суспільного поділу праці.

Найпершою формою господарювання було **натуральне виробництво**. Це такий тип організації виробництва, при якому продукт праці призначається для задоволення власних потреб, тобто для внутрішньогосподарського споживання. Економічною формою багатства тут є натуральний продукт, що має корисність.

На зміну натуральній формі господарювання поступово приходить товарна форма виробництва, що тривалий час існує поруч із натуральною, проникає в неї і приводить до розпаду. Остаточний розпад відбувається в епоху зародження і прогресу капіталізму.

Товарне виробництво – це така форма організації суспільного виробництва, при якій продукти виробляються економічно відособленими виробниками, які спеціалізуються на виготовленні певних продуктів, що потребує обміну останніх через купівлю-продаж на ринку. При цьому продукти праці, якими обмінюються, стають товарами. Саме товар набуває економічної форми багатства.

Умови виникнення товарного виробництва.

По-перше, основою його виникнення, тобто перетворення натурального господарства в товарне, є суспільний поділ праці, який відбувався у три етапи: перший (між тваринництвом і землеробством) уможливив регулярний обмін між общинами; другий (між землеробством і ремісництвом) обумовив зародження товарного виробництва; третій (виділення торгівлі, поява купців) сприяв завершенню формування товарного господарства.

По-друге, поділ праці в суспільстві стає основою формування товарного виробництва й обміну продуктів через ринок, коли відбувається відокремлення виробників як самостійних власників засобів виробництва. І якщо суспільний поділ праці потребує обміну взагалі, то економічна відособленість виробників потребує еквівалентного товарного обміну.

Товарне виробництво спочатку виникає як просте товарне виробництво. З одного боку, з'являються власники грошей і засобів виробництва, з іншого – люди, позбавлені їх і змушені продавати свій єдиний товар – робочу силу. Просте товарне виробництво стало основою для виникнення капіталістичного господарства. Форма господарства, коли товаром стає не тільки продукт людської праці, а і сама робоча сила людини, називається капіталістичним виробництвом.

Незважаючи на всі відмінності, просте товарне виробництво і капіталістичне однотипні, бо мають одну і ту ж економічну основу – приватну власність на засоби виробництва. Тому просте товарне виробництво, розвиваючись, неминуче приводить до виникнення капіталістичного, тобто воно є вихідним пунктом останнього.

5.2.Товар і його властивості

Продукт праці стає товаром лише тому, що він вступає в обмін і з приводу нього виникають відносини між товаровиробниками. **Товар** – це продукт праці, призначений для задоволення потреб людей і потрапляє в споживання через обмін на ринку. Сутність товару розкривається через його властивості: споживну вартість і вартість. **Споживна вартість** – це властивість товару задовольняти ту або іншу потребу людей. Не всяка річ може бути товаром, товаром може бути тільки та, що вироблена або опосередкована працею людини. Крім того, товаром стає не будь-яка, а лише суспільна споживна вартість, тобто призначена для задоволення потреб не самого товаровиробника, а інших осіб. Споживна вартість означає факт відчуження товару від його виробника на основі обміну.

Кожний окремих товар можна обмінювати на безліч інших у різноманітних кількісних пропорціях. Пропорції, у яких обмінюються споживні вартості різноманітного роду, становлять мінову вартість. Що лежить в основі цих пропорцій (мінових вартостей), що робить товари порівняльними? Адже як споживні вартості вони різноманітні. Об'єднує всі товари те, що вони – продукт праці. Як згустки певної кількості людської праці, товари є вартості. Мінові ж вартості виражають співвідношення між витратами праці на виробництво продуктів, що обмінюються. Отже, **вартість** – це внутрішня властивість товару, зовнішньою формою її прояву є мінова вартість. Саме вартість як уречевлена в товарах праця, робить усі товари порівняльними, спільномірними. Як споживні вартості, товари якісно різні, як вартості – якісно однорідні.

Вартість як економічна категорія виражає відносини між товаровиробниками з приводу витрат їхньої праці на виробництво продуктів,

якими вони обмінюються як товарами. Споживна вартість і вартість – дві сторони товару, що постійно перебувають у суперечності. Якщо товари залишаються не проданими, то споживні вартості не виявляють себе як вартості.

Дві властивості товару є наслідком двоїстого характеру праці, втіленої в ньому. Вона одночасно виступає як конкретна і абстрактна праця. Кожна **конкретна праця** відрізняється творчою спрямованістю, знаряддям, технологічними заходами, навичками і знанням робітників, кінцевою метою. Вона створює споживну вартість.

Якщо абстрагуватися від конкретного характеру праці, то в ній залишиться те, що вона є витратами людської робочої сили взагалі, тобто абстрактною працею. Саме остання є тим загальним, спільним, що міститься у всіх конкретних видах товарів різних виробників. **Абстрактна праця** – джерело, субстанція вартості. Усяка абстрактна праця є суспільною. Проте через відокремленість товаровиробників, праця яких безпосередньо виступає як приватна, суспільна природа праці у сфері виробництва залишається прихованою. Вона виявляється лише на ринку, коли товари обмінюються, тобто коли відбувається зведення конкретних видів праці до абстрактної. Якщо продукція не буде реалізована на ринку, то приватна праця, втілена в ній, не знайде суспільного визнання, тобто буде даремно витраченою. Суперечність між приватною і суспільною працею – це основне протиріччя товарного виробництва, що супроводжується стихійним коливанням цін, розоренням одних і збагаченням інших виробників товарів.

5.3. Сутність і функції грошей

У товарному господарстві всі товари дорівнюються до грошей, що виражають вартість усіх товарів. Але перед тим, як знайти свій вираз у грошовій формі, вартість пройшла тривалий і складний шлях розвитку, у якому вона набувала різноманітних форм: проста або випадкова; повна або розгорнута; загальна; грошова. Кожна наступна форма характеризує вищий ступінь розвитку товарного виробництва й обміну.

Товар, який виражає свою вартість по відношенню до другого товару, знаходиться у відносній формі вартості. Товар, споживна вартість якого служить засобом вираження вартості першого товару, знаходиться в еквівалентній формі вартості.

Коли роль загального еквівалента закріпилася за одним якимось товаром, виникла грошова форма вартості. З розвитком світової торгівлі роль загального еквівалента міцно закріпилася за золотом. Золото, як загальний еквівалент, виділилось з ряду інших товарів завдяки своїм природним властивостям: однорідність, подільність, портативність, висока ступінь збереження, висока вартість.

Само по собі золото не є грошима, але гроші – це золото як загальний еквівалент. Отже, гроші виникли не як результат домовленості людей про введення грошового обігу, а як товар, що виконував роль загального еквівалента. Тобто, **гроші** – це особливий товар, який стихійно виділився з усіх

інших товарів для виконання функції загального еквівалента. Виконувати цю роль гроші могли саме тому, що вони самі були втіленням людської праці. Обмін товарів, як втілення індивідуальної праці, на гроші – це, по суті, визнання суспільством затрат цієї праці.

Сутність грошей розкривається в їх функціях. Насамперед вони виконують функцію міри вартості, в якій виступають засобом виміру вартості іншого товару в обміні. Здійснення цієї функції проявляється через категорію ціни як грошового вираження вартості товарів. Друга функція грошей – бути засобом обігу. Виконують її гроші готівкою і обслуговують товарний обіг. Третя функція – засіб платежу, коли гроші використовуються як засіб покриття певних зобов'язань. Одночасний зустрічний рух зобов'язань (платежів, товарів, послуг) і грошей у цій функції відсутній. Четверта функція – засіб нагромадження. Суть цієї функції полягає в збереженні у грошовій одиниці тієї купівельної сили, яка характеризує її як одиницю вартості, тоді, коли гроші тимчасово випадають з обігу.

Гроші обслуговують і міжнародну торгівлю, тому виконують функцію світових грошей. Особливо проявляються в міжнародному обміні такі сторони грошей, як загальний засіб платежу і загальний купівельний засіб. Після 1976 р. – року прийняття Ямайської міжнародної валютної системи, п'ята функція грошей відпала, оскільки гроші, відповідно цій системі, втратили зв'язок з золотом.

Процес руху грошей, що обслуговує реалізацію суспільного продукту, називається **грошовим обігом**. Зв'язок між процесами реалізації суспільного продукту та грошовим обігом дістав назву **законів грошового обігу**. Ці закони визначають кількість грошей, яка необхідна для реалізації суспільного продукту за різних умов. Згідно з класичним підходом, кількість грошей визначається сумою цін усіх товарів і послуг, що підлягають реалізації, поділеною на швидкість обігу грошової одиниці. Цей зв'язок можна формалізувати:

$$K_2 = \frac{T * C}{O},$$

де K_2 – кількість необхідних грошей; T – кількість товарів; C – ціни товарів; O – кількість обертів грошової одиниці. З урахуванням впливу кредитних відносин, К. Маркс модифікував цю формулу:

$$K_2 = \frac{T * C - K + П - ВВ}{O}$$

де (крім визначених) K – сума цін товарів, проданих в кредит; $П$ – сума платежів за попередніми борговими зобов'язаннями; $ВВ$ – сума взаємопогашених платежів.

Згідно з неокласичним підходом (І. Фішер) формула закону грошового обігу має такий вигляд:

$$M = \frac{Q * P}{V},$$

де M – кількість грошей; Q – сукупний обсяг товарів і послуг; P – середній рівень цін товарів; V – швидкість обігу грошей протягом року.

Якщо кількість грошей в обігу перевищує потребу в них, має місце порушення закону грошового обігу, наслідком чого є інфляція.

5.4. Закон вартості як закон розвитку товарного виробництва

На ринку ціна одиниці товару визначається не індивідуальним, а суспільно необхідним робочим часом.

Суспільно необхідні витрати робочого часу – це витрати, які необхідні для виробництва корисної речі за середніх нормальних умов виробництва, середньої кваліфікації робітників, середньої інтенсивності їх праці.

Об'єктивна необхідність визначення ринкової ціни товару суспільно необхідним робочим часом лежить в основі сутності закону вартості, який ще називається законом цін (адже **ціна** – це грошова форма вартості). Згідно з цим законом, мінові пропорції при обміні товарів регулюються суспільно необхідними витратами.

Закон вартості виражає необхідність еквівалентного обміну, тобто рівності витрат робочого часу на виробництво товарів, які обмінюються. Надзвичайна роль закону вартості у товарному виробництві виявляється у його функціях: регулювання пропорцій суспільного виробництва; стимулювання розвитку продуктивних сил; диференціація товаровиробників.

Розглянута регулююча роль закону вартості була характерною для простого товарного виробництва. У капіталістичному товарному виробництві вона доповнюється державним регулюванням суспільного виробництва, у результаті чого формується найбільш оптимальний господарський механізм.

Таким чином, можна зробити певні висновки.

1. Розвиток суспільного поділу праці, виникнення приватної власності обумовлюють появу товарно-грошових відносин. Товарне господарство спадкує натуральному, проте принципово від нього відрізняється й всією своєю сутністю економічно заперечує його.

2. Необхідною умовою обміну є неоднаковість споживних вартостей. Загальною основою обміну товарів є трудові витрати, які і визначають мінову вартість. Гроші є категорією товарного виробництва, історія їх появи нерозривно пов'язана з товарообміном.

3. Закон вартості – об'єктивний економічний закон товарного виробництва. Він визначає способи й принципи виміру, розподілу й стимулювання суспільної праці на ринку.

ТЕМА 6. КАПІТАЛ: ПРОЦЕС ВИРОБНИЦТВА І НАГРОМАДЖЕННЯ. НАЙМАНА ПРАЦЯ І ЗАРОБІТНА ПЛАТА

- 6.1. Соціально-економічний зміст поняття «капітал».
- 6.2. Відтворення і нагромадження капіталу.
- 6.3. Наймана праця та власність на робочу силу.
- 6.4. Вартість робочої сили. Заробітна плата, її форми і функції.

6.1. Соціально-економічний зміст поняття «капітал».

Першу спробу дати науковий аналіз капіталу зробив Аристотель. Він ввів поняття «хремастика», яке походить від слова «хрема» й означає «майно», «володіння». Під хремастикою Аристотель розумів мистецтво наживати достаток, або діяльність, спрямовану на нагромадження багатства, на одержання прибутку, на вкладення і нагромадження капіталу.

Класики буржуазної політичної економії А. Сміт та Д. Рікардо ототожнювали капітал з нагромадженою працею, запасом (машин, інструментів, сировини, одягу, їжі, грошей тощо). Правда, А. Сміт до капіталу відносив лише ту частину запасів, яка призначена для подальшого виробництва і приносить доход. А. Сміт та Д. Рікардо зробили крок вперед порівняно з Аристотелем при з'ясуванні суті капіталу.

Різниця між класиками буржуазної політекономії та сучасними західними економістами полягає, по-перше, у тому, що останні значно розширили діапазон запасів, видів нагромадженої праці (при з'ясуванні суті капіталу). Сюди включають дороги, мости, комп'ютери, споруди тощо. По-друге, отримання доходу пов'язується не лише с названими речовими факторами виробництва, а й з особистим, людським фактором виробництва. Якщо перші отримали при цьому назву «**фізичного капіталу**», то другі – «**людського капіталу**». До складу останнього належать надбані знання, звички, енергія людей, а інвестиціями у людський капітал називають заграги на здобуття освіти, інформації, кваліфікації, на підтримання здоров'я, затрати на виховання дітей тощо. Прихильники **теорії «людського капіталу»** включають до нього навіть особисту чесність у ділових контактах. По-третє, окремі західні науковці ототожнюють капітал насамперед з грошима, з фінансовими ресурсами. По-четверте, вони ототожнюють капітал з часом, останній при цьому розглядається як окремий фактор виробництва, що створює доход.

Капітал, як будь-яка економічна категорія, має свій речовий зміст і суспільну форму. У їх діалектичній єдності розкривається глибинна суть даної категорії. Якщо дотримуватися такого підходу, то **капітал** – не просто засоби виробництва, гроші, а виробниче відношення, при якому знаряддя праці, певні матеріальні блага, мінові вартості служать знаряддям експлуатації, привласнення частини чужої неоплаченої праці. Саме тому «**капітал** – це не річ, а певне суспільне, що належить певній історичній формації суспільства виробниче відношення, яке представлене в речі й надає цій речі специфічного суспільного характеру».

Різні складові частини капіталу, які капіталіст витрачає для організації виробництва, відіграють неоднакову роль у створенні вартості та додаткової вартості. Затрати капіталіста на придбання засобів виробництва є незмінними й переносяться конкретною працею на новостворений продукт. К. Маркс назвав їх **постійним капіталом** і позначив буквою **С** (від початкової букви латинського слова constant – «постійний»). Постійний капітал бере участь у процесі праці своїм речовим змістом, виступає при цьому фактором виробництва, споживання вартостей, але не бере участі у процесі збільшення вартостей, а, відповідно, не створює додаткової вартості. Інша частина затрат

капіталісту, яку він авансує на придбання робочої сили і яка змінює свою вартість у процесі виробництва, має назву **змінного капіталу V** (various – «змінюваний») Лише він збільшує первісну вартість, тобто не тільки відтворює власний еквівалент, а й створює надлишок понад власну вартість, тобто **додаткову вартість (m)**.

Змінний капітал у процесі виробництва набуває форми **робочої сили**.

Критерієм поділу капіталу на постійний і змінний є в одному випадку те, що у процесі виробництва перший не змінює своєї вартості, а другий змінює її. У другому випадку тим критерієм виступає розгляд засобів виробництва і робочої сили з точки зору двоїстості капіталістичного виробництва.

6.2. Відтворення і нагромадження капіталу.

Капітал як самозростаюча вартість реалізується в процесі **розширеного відтворення**, матеріальною основою якого є нагромадження.

Нагромадження капіталу – це приріст грошових і матеріальних засобів, необхідних для розширення масштабів відтворення, джерелом нагромадження є додаткова вартість. Отже, нагромадження – це капіталізація додаткової вартості.

Нагромадження капіталу залежить від ряду чинників: розмір прибутку; пропорції розподілу прибутку на фонд споживання і фонд нагромадження; продуктивність і інтенсивність праці; величина капіталу; різниця між застосовуваним капіталом та споживаним капіталом; економія засобів виробництва.

У процесі нагромадження капіталу діє **закон нагромадження капіталу**. Він виражає внутрішньо необхідні, сталі і суттєві зв'язки між збільшенням та якісним вдосконаленням структури нагромадженого капіталу, зростанням на цій основі суспільної продуктивної праці з одного боку, і зростанням національного багатства, привласненням все більшої його частини класом капіталістів і певним підвищенням життєвого рівня інших верств населення, з другого боку.

Основні форми нагромадження капіталу виступають концентрація і централізація капіталу.

Концентрація капіталу – збільшення індивідуальних капіталів шляхом перетворення частини додаткової вартості в капітал, тобто збільшення капіталу за рахунок зростання прибутку.

Централізація капіталу – збільшення розмірів капіталу шляхом добровільного або примусового об'єднання, злиття індивідуальних капіталів двох або більше підприємств, або шляхом поглинання одного капіталу іншим.

На основі концентрації та централізації капіталу відбувається процес **концентрації виробництва**, тобто його укрупнення. Параметрами даного процесу є кількість використовуваних ресурсів та кількість виробленої продукції.

При певному рівні концентрації виробництва обидва ці процеси ведуть до появи монополій (у т.ч. олігополій), що мають можливість систематично

збільшувати нагромадження капіталу за рахунок привласнення монопольного прибутку.

Масштаби нагромадження капіталу залежать, насамперед, від величини додаткової вартості, яка, у свою чергу, визначається динамікою продуктивності праці, швидкістю оновлення основного капіталу, впровадженням досягнень НТР у виробництво та іншими чинниками.

6.3. Наймана праця. Власність на робочу силу та її вартість.

У політекономічному аспекті **трудові відносини** виражають відносини між власниками засобів виробництва і робочої сили з приводу формування умов праці, здійснення самого процесу праці та привласнення його результатів у формі поділу новоствореного продукту на необхідний і додатковий.

Основними структурними елементами капіталістичних трудових відносин є, по-перше, відносини між капіталістами і найманими працівниками щодо створення умов праці.

По-друге, найважливішим елементом трудових відносин є **ступінь експлуатації робочої сили**, що вимірюється у сфері безпосереднього виробництва відношенням додаткового продукту до необхідного. З погляду товарно-грошових відносин це відношення виражається формулою:

$$m' = \frac{m}{V} * 100\%,$$

де m' – норма додаткової вартості, m – додаткова вартість, V – вартість робочої сили.

По-третє, важливим елементом трудових відносин є контроль капіталістом процесу праці, що стосується проблеми менеджменту.

По-четверте, одним із елементів таких відносин є праця найманих працівників у позаробочий час, умови такої праці та її оплати, а також аналогічні проблеми, пов'язані з подвійною зайнятістю.

Наймана праця певною мірою використовувалася за умов рабовласницького та феодального способів виробництва, проте всезагального характеру набула при капіталізмі.

Наймана праця – це процес праці під контролем капіталіста, що супроводжується реальним підкоренням праці, привласненням власниками засобів виробництва зростаючих обсягів результатів такої праці та відтворенням відносин капіталістичної власності й одночасним збільшенням частки особистої власності.

Власність на робочу силу – це власність найманого працівника на свою здатність до праці (сукупність фізичних та розумових здібностей), яку він змушений продавати капіталісту і у процесі використання якої виникають відносини з приводу привласнення необхідного продукту власником робочої сили та додаткового і частки необхідного продукту капіталістом і державою у всіх сферах суспільного відтворення.

Робоча сила – це сукупність її потреб, фізичних, інтелектуальних і організаторських здібностей, набутих знань і досвіду, які використовуються в процесі виробництва матеріальних благ та надання послуг.

Як і будь-який товар робоча сила має вартість і споживчу вартість. **Вартість товару робочої сили** визначається робочим часом, який суспільно необхідний для його виробництва і відтворення. Відтворення робочої сили полягає у відновленні витраченої робітником енергії. Для цього він повинен їсти, пити, одягатися, відпочивати, мати житло. Таким чином, вартість робочої сили дорівнює вартості засобів існування, які необхідні для самого робітника і утримання його родини.

Окрім вартості, робоча сила має і споживчу вартість. **Споживча вартість товару робочої сили** полягає у її здатності створювати вартість, причому більшу за вартість самої робочої сили.

Від інших товарів робоча сила відрізняється і умовами продажу. На відміну від звичайного товару робоча сила продається на визначений строк: день, тиждень, місяць, рік. Продаж робочої сили на визначений термін зберігає особову свободу найманого працівника.

6.4. Вартість робочої сили. Заробітна плата, її форми і функції

Оскільки купівля-продаж робочої сили об'єктивно на поверхні виступає у формі купівлі-продажу праці, то вартість (а тим самим і ціна) робочої сили перетворюється на заробітну плату, тобто набуває перетвореної форми. Вартість робочої сили, виражена у грошах, набирає форми ціни робочої сили. Отже, **заробітна плата** є грошовим виразом вартості і ціни товару робоча сила, її речовим, матеріальним змістом виступає кількість життєвих благ, необхідних для відтворення робочої сили найманого робітника і членів його сім'ї. Це життєвий фонд робітника, який за умов товарного виробництва має і вартісний, і грошовий вирази.

Першим економічним законом, який регулює величину заробітної плати, є **закон вартості робочої сили**. Його вимоги зводяться до того, щоб величина заробітної плати забезпечувала нормальні умови відтворення робочої сили, не була нижчою від того рівня, який дає змоги підтримувати стан постійної працездатності й утримувати членів сім'ї.

Другим економічним законом, що регулює зарплату, є **закон попиту і пропозиції**. При зниженні попиту або збільшенні пропозиції ціна робочої сили, тобто заробітна плата, зменшуватиметься, і навпаки. На розмір заробітної плати впливає дія **законів зростання продуктивності праці і підвищення потреб населення**. Дія цих законів іноді суперечлива, але саме вони зумовлюють загальну тенденцію динаміки заробітної плати.

Заробітна плата виконує наступні функції: відтворювальну, стимулюючу, розподільчу, соціальну.

Відтворювальна функція заробітної плати означає забезпечення розширеного відтворення власності на робочу силу, її вартості, а отже, й

величини привласнюваного необхідного продукту на основі якісного та сутнісного збагачення рис людини працівника.

Стимулююча функція передбачає, що заробітна плата, її форма та системи стимулюють високоєфективну працю.

Розподільча функція передбачає стимулювання припливу робочої сили в одні галузі та її відпливу з інших.

Соціальна функція повинна сприяти досягненню певної соціальної справедливості в суспільстві.

Сутність заробітної плати виражається в її основних формах та системах.

Заробітна плата існує у двох основних формах: погодинній і відрядній.

Погодинна заробітна плата — оплата вартості та ціни робочої сили за її функціонування протягом певного робочого часу. Для визначення рівня оплати робочої сили з'ясовують погодинну ставку заробітної плати, яку називають ціною праці.

$$\text{ціна праці} = \frac{\text{денна вартість робочої сили}}{\text{середня тривалість робочого дня}}$$

Під час економічної кризи підприємці скорочують робочий час із одночасним зниженням погодинної заробітної плати, що призводить до зниження заробітної плати нижче від вартості робочої сили.

Відрядна заробітна плата — це оплата вартості й ціни товару робоча сила залежно від розмірів виробітку за одиницю часу. Вона використовується для підвищення інтенсивності праці, скороченням затрат на нагляд за робітниками, посилення конкуренції серед робітників.

У сучасній економічній системі застосовуються такі системи заробітної плати: тарифні, преміальні, колективні форми оплати, їх вибір залежить від трьох основних факторів: а) ступеня контролю робітником кількості й якості виробленої продукції; б) ретельності, з якою продукція може бути врахована; в) рівня затрат, пов'язаних із впровадженням тієї чи іншої системи оплати.

Тарифна система заробітної плати – це система, що залежить від складності та ефективності праці, вираженої відповідним тарифним розрядом і ставкою, спрямованими на одночасне стимулювання найманих працівників, на збагачення рис людини-працівника, підвищення якості товарів і послуг.

Преміальні системи заробітної плати пов'язують тарифні ставки з нормами затрат праці певною функціональною залежністю. Вони застосовуються там, де робота має характер одноманітних операцій, може бути виміряна і виконується у темпі, який підлягає контролю окремої особи або групи робітників.

Колективні системи заробітної плати означають застосування таких систем оплати вартості робочої сили та ціни, а також ефективності праці найманих працівників, які передбачають виплату частини заробітків із преміального фонду, створюваного, в основному, із необхідного, а частково – і з додаткового продукту, виготовленого при їх використанні. При цьому частка необхідного продукту знижується, а додаткового – зростає.

Розрізняють номінальну та реальну заробітну плату. **Номінальна заробітна плата** — сума грошей, яку отримує робітник за відчуження

власності на свою робочу силу на певний період. Її розміри не дають реального уявлення про життєвий рівень робітника, рівень його споживання. Водночас без показника номінальної заробітної плати не можна обчислити реальну заробітну плату.

Реальна заробітна плата — це кількість споживних вартостей (товарів і послуг), яку робітник може придбати за свій грошовий заробіток при даному рівні цін після вирахування податків. Отже, рівень реальної заробітної плати залежить від: 1) номінальної заробітної плати; 2) рівня цін на предмети споживання та послуги (індекс вартості життя); 3) податків, які сплачують робітники у бюджет держави і фонди соціального страхування.

Для визначення реальної заробітної плати індекс номінальної заробітної плати ділиться на індекс вартості життя. Реальна заробітна плата прямо пропорційна до змін номінальної заробітної плати і обернено пропорційна до змін рівня цін.

ТЕМА 7. ВИТРАТИ ВИРОБНИЦТВА І ПРИБУТОК

7.1. Виробничі засоби підприємства та їх кругообіг.

7.2. Витрати виробництва. Собівартість продукції.

7.3. Прибуток, його норма і фактори підвищення.

7.1. Виробничі засоби підприємства та їх кругообіг.

Як відомо, у будь-якому процесі виробництва незалежно від його суспільної форми беруть участь матеріальні й особисті фактори виробництва — засоби виробництва й люди. Ці фактори утворюють низову ланку суспільного виробництва — підприємство.

З матеріально-технічного боку виробничі засоби характеризуються певною структурою. Так, виробничі засоби поділяються на засоби продуктивні і засоби обігу, на основні й обігові засоби, на грошову, продуктивну й товарну частини, а основні засоби — на активну й пасивну частини, тощо.

Соціально-економічна природа підприємства визначається формою власності на виробничі засоби. Власність може бути державною, комунальною, приватною, колективною, змішаною, акціонерною.

Виробничі засоби перебувають у постійному русі. Вони проходять три стадії, набувають три форми — грошову, продуктивну і товарну — й у кожній з них виконують відповідну функцію.

Функцією грошей на першій стадії є забезпечення поєднання засобів виробництва і робочої сили.

Функція продуктивних фондів полягає у створенні споживних вартостей і додаткової вартості.

Функція товарних фондів полягає в їх зворотному перетворенні на гроші.

Виробничі засоби постійно й одночасно перебувають у всіх трьох формах. Гроші перетворюються у засоби виробництва і робочу силу, останні перетворюються в товар, а товар – у гроші. Виконавши свою функцію, кожна з трьох форм переходить у наступну. Цим забезпечується безперервність процесу виробництва.

Будь-який процес суспільного виробництва є нерозривною єдністю процесу виробництва і процесу обігу.

Обіг як передача права власності і як зміна форми вартості вимагає затрат уречевленої та живої праці, які утворюють **затрати обігу**. Розрізняють два види затрат обігу додаткові і чисті. **Додаткові затрати обігу** – це затрати, пов'язані з транспортуванням товарів, їх зберіганням, доробкою, тощо. За своїм характером ці операції є: виробничими, хоч і відбуваються у сфері обігу. **Чисті затрати обігу** – це затрати, пов'язані із зміною форми вартості, тобто купівлею-продажем. До них слід віднести затрати, пов'язані з утриманням магазинів, бухгалтерій, оплатою праці торговельних працівників, затрати на рекламу, випуск каталогів і довідників і т. д. До чистих затрат обігу включають також затрати, пов'язані із забезпеченням грошового обігу і карбуванням монет, випуском паперових знаків тощо.

Обігом виробничих засобів підприємства називається їх кругообігом, взятий не як окремий акт, а як процес, що постійно відновлюється.

Обіг фондів відбувається у часі. **Час обігу засобів** – це час від моменту авансування фондів у грошовій формі до моменту повернення їх у тій же формі.

Обіговими засобами називається та частина продуктивних виробничих фондів, яка відразу переноситься на продукт і повертається до підприємства протягом одного циклу виробництва.

До основних фондів належать виробничі споруди, устаткування, силові та робочі машини, транспортні засоби, вимірювальні та регулюючі прилади, лабораторне устаткування й інструменти, робоча та продуктивна худоба, багаторічні насадження.

До оборотних фондів слід віднести сировину, основні та допоміжні матеріали, паливо і пальне, куповані напівфабрикати, тару й тарні матеріали, запасні частини для поточного ремонту основних фондів, незавершене виробництво й затрати на освоєння нової продукції, напівфабрикати власного виробництва, фонд заробітної плати. До фондів обігу належать товари, відвантажені покупцям, але ними ще не оплачені, кошти у касі підприємства або на рахунку в банках, кошти у розрахунках (дебіторська заборгованість).

Фізичне (матеріальне) зношування полягає у поступовій втраті основними виробничими фондами своєї вартості в міру втрати споживної вартості. Засоби праці фізично зношуються також під впливом сил природи.

Моральне зношування першого роду полягає у знеціненні основних фондів без втрати споживної вартості під впливом технічного прогресу.

Моральне зношування другого роду полягає у повній втраті вартості і споживної вартості машин у результаті науково-технічного прогресу.

Амортизацією називається процес перенесення вартості основних фондів на готовий продукт в міру фізичного зношування.

Нормою амортизації називається відношення щорічної суми амортизаційних відрахувань до величини основних виробничих фондів.

Час обороту виробничих фондів складається з часу виробництва і часу обігу.

Час виробництва – це час, протягом якого виробничі засоби перебувають у сфері виробництва. Час виробництва складається з таких елементів: 1) робочого періоду; 2) часу, протягом якого предмети праці зазнають дії сил природи, фізичних, хімічних і біологічних процесів; 3) часу, протягом якого предмети праці перебувають у формі виробничого запасу; 4) періодичні перерви в роботі з різних причин.

Робочим періодом називається кількість тісно пов'язаних між собою робочих днів, необхідних для виготовлення продукту.

Час виробництва становить одну частину часу обороту виробничих фондів. Його другу частину становить час обігу, який істотно впливає на швидкість обороту фондів.

Час обігу – це час, протягом якого виробничі засоби у товарній та грошовій формі перебувають у сфері обігу. Час обігу включає час, необхідний для перетворення товару у гроші (час продажу), і час, необхідний для перетворення грошей у товари (час купівлі). Тривалість часу обігу залежить від умов реалізації, виробленої продукції, від розвитку засобів транспорту та зв'язку, від стану грошового обігу країни.

Швидкість обороту виробничих фондів істотно впливає на затрати виробництва і прибутковість підприємства. Чим більше обертів роблять виробничі засоби, тим нижчі затрати виробництва й вищі прибутки.

7.2. Витрати виробництва. Собівартість продукції.

Під **суспільними, або суспільно необхідними, затратами (СНЗТ)** розуміють затрати абстрактної (безвідносно до фаху) минулої та живої праці, яка необхідна суспільству, для виготовлення одиниці певного виду товару потрібної якості при досягнутому рівні розвитку виробництва. Суспільне необхідні затрати становлять вартість товару $W = C + q$, де C – вартість спожитих засобів виробництва; q – нова вартість, створена живою працею.

Новостворена вартість містить у собі вартість необхідного і додаткового продукту: $q = V + m$, де V – вартість необхідного продукту (вартісний еквівалент продукту, що йде на відтворення виробника); m – вартість додаткового продукту (приріст вартості над вартістю необхідного продукту).

Зміна вмісту новоствореної вартості видозмінює формулу вартості товару. Вона набуває такого вигляду:

$$W = C + V + m$$

Затрати підприємства у грошовій формі називають **собівартістю продукції**.

Залежно від функціонального призначення собівартість у господарській практиці поділяється на розрахункову, фабричну, виробничу, комерційну.

Розрахункова собівартість відображає затрати, що очікуються у періоді, на який розробляється виробнича програма.

Фактична собівартість відображає дійсний рівень, затрат, що склався за підсумковий період.

Виробнича собівартість складається із затрат на виготовлення товару і затрат на оплату праці управлінського та допоміжного персоналу, утримання офісів та ін.

Комерційна собівартість включає виробничу собівартість і затрати, пов'язані з реалізацією товару.

Перелічені види собівартості на різних підприємствах, які виготовлять однотипний товар, є різними. У цьому зв'язку виділяють собівартість **індивідуальну** та **суспільну**.

Індивідуальна собівартість несе інформацію про умови виробництва, що склались у кожного конкретного товаровиробника. Індивідуальна собівартість – один із основних якісних показників у господарській діяльності, який відображає рівень ресурсного потенціалу та ефективність його використання на підприємстві. Суспільна собівартість є похідною від індивідуальної. Це узагальнена, усереднена (середня зважена) індивідуальна собівартість для даного виробу на різних підприємствах, яка визнана споживачами на ринку (суспільством) як прийнятна для них. Суспільна собівартість становить основу ринкової ціни товару.

Структуру собівартості звичайно розглядають у двох площинах: за елементами затрат та за статтями калькуляції, під якою розуміють обчислення собівартості одиниці продукції:

1. За елементами затрат: сировина і основні матеріали; допоміжні матеріали, паливо, електроенергія, амортизація основних фондів; Заробітна плата (основна і додаткова), спеціальне страхування, інші затрати.

2. За статтями калькуляції: сировина і матеріали; паливо і електроенергія на виробничі потреби; заробітна плата робітників: основна і додаткова; відрахування на соціальне страхування; затрати на підготовку й освоєння виробництва; затрати на утримання й експлуатацію устаткування; затрати на управління цехом, підприємством; затрати від браку; інші затрати виробничого та невиробничого призначення.

Витрати підприємства - це платежі, які необхідно здійснити для придбання та зберігання в своєму розпорядженні необхідної кількості ресурсів (капіталу, сировини, робочої сили, підприємницької енергії). Вони поділяються на зовнішні і внутрішні. **Зовнішні** - плата за ресурси тим постачальникам, які не є власниками даного підприємства. **Внутрішні** - витрати на власний ресурс, який самостійно використовується (рента за землю, що належить власнику фірми, оплата його праці).

До **постійних належать затрати**, на загальну величину яких не впливають обсяги виробництва. Вони залишаються незмінюваними для діючого підприємства. Це затрати на виплату оренди (якщо орендуються приміщення, споруди, земля, засоби виробництва), сплата відсотків за кредит, заробітна плата робітників, затрати на освітлення, опалення тощо.

Змінювані затрати прямо залежать від обсягів виробництва, хоча у розрахунку на одиницю продукції вони за інших рівних умов залишаються незмінюваними. Це затрати на сировину, матеріали, тару, паливо, електроенергію, інші затрати чисто виробничого призначення.

Головне функціональне призначення поділу затрат на постійні і змінні затрати полягає у забезпеченні розрахункової основи для встановлення фірмою ціни, за якою вона пропонуватиме свою продукцію на ринку.

Ціна – грошове вираження монопольної ціни виробництва, в якій відображається дія законів вартості, додаткової вартості, монополізації виробництва, попиту та пропозиції, панування групових монополій (олігополій).

Економічна роль ціни реалізується через виконання нею низки функцій.

Облікова функція ціни полягає у тому, що вона виступає засобом обліку суспільне корисної праці, тобто величини, яка поряд із суспільне нормальними затратами на виробництво й реалізацію враховує комплекс інших факторів, що зумовлюють суспільну потребу у певному товарі.

Ціни виконують **розподільну функцію**, перерозподіляючи вартість додаткового продукту між виробниками в середині галузі у процесі утворення вартості виробництва або між галузями при формуванні ринкової вартості.

Стимулюючу функцію здатні нормально виконувати лише економічно обґрунтовані ціни, що базуються на ринковій вартості. Вони забезпечують усім нормально працюючим підприємствам відшкодування затрат і прибуток, достатній для господарювання на комерційній основі.

Поряд з економічними функціями ринкова ціна виконує і певну **соціальну функцію**. Врівноважуючи купівельноспроможний попит з наявною масою товарів, ціна створює економічну ситуацію, за якої товар завжди є на полицях магазинів і у цьому розумінні стає рівнодоступним для кожного члена суспільства.

7.3. Прибуток, його норма і фактори підвищення.

Прибуток завжди належить власнику засобів виробництва, оскільки привласнення прибутку є однією з основних форм економічної реалізації власності.

Сучасні економічні школи розрізняють нормальний і економічний прибуток. При цьому **економічний прибуток** - це загальний виторг за відрахуванням усіх витрат (зовнішніх і внутрішніх, включаючи в останні і нормальний прибуток підприємця). **Бухгалтерський прибуток** - загальний виторг фірми, за відрахуванням зовнішніх витрат.

Приблизно за такими напрямками розподіляється зараз прибуток підприємств в Україні. Після всіх необхідних відрахувань (розрахунки з державним бюджетом і відповідними органами державного управління, відрахування на соціальне страхування, сплата відсотків за кредит, а також штрафів, пені, неустойок, якщо у цьому виникає потреба) у підприємств залишається так званий **чистий прибуток**, з якого формуються: 1) фонд

розвитку виробництва, науки й техніки; 2) фонд соціального розвитку колективу; 3) фонд матеріального заохочення.

Фонд розвитку виробництва, науки й техніки служить основним джерелом фінансування технічного переоснащення виробництва, наукових і дослідно-конструкторських розробок, перепідготовки кадрів і освоєння нових видів продукції. За рахунок цього фонду здійснюється зведення тимчасових будівель і споруд, утримуються під'їзні колії та ін. Частина фонду може бути передана іншому підприємству для розв'язання спільних виробничих проблем.

Кошти **фонду соціального розвитку колективу** спрямовуються на житлове будівництво, будівництво й утримання об'єктів соціально-культурної сфери, спортивні, оздоровчі, культурно-масові заходи, інші соціальні потреби.

Фонд матеріального заохочення використовують для виплати премій за підсумками виробничої діяльності.

Ступінь прибутковості вкладень визначає **норма прибутку** (P'), яка обчислюється як відношення маси прибутку (P) до авансованих у виробництво коштів ($C+V$):

$$P' = \frac{P}{C+V} * 100\%$$

Висота норми прибутку значною мірою залежить від швидкості обороту виробничих фондів. Коли оборот прискорюється, авансована у виробництво вартість за визначений проміжок часу обертається більшу кількість разів.

ТЕМА 8. РИНОК, ЙОГО СУТНІСТЬ І ФУНКЦІЇ. МОДЕЛІ РИНКУ. КОНКУРЕНЦІЯ І ЦІНОУТВОРЕННЯ

- 8.1. Сутність та функції ринку. Суб'єкти й об'єкти ринкових відносин.
- 8.2. Інфраструктура як умова функціонування ринку. Основні елементи інфраструктури ринку.
- 8.3. Ринковий механізм і його елементи.
- 8.4. Загальна характеристика моделей ринку.
- 8.5. Роль конкуренції в ринковій економіці, її функції та форми.
- 8.6. Економічні наслідки монополії. Антимонопольна політика України.

8.1. Сутність та функції ринку. Суб'єкти й об'єкти ринкових відносин.

Існуючу нині у промислово розвинених країнах економічну систему називають ринковою, вільною ринковою, соціально ринковою, змішаною економікою тощо.

Ринкова економіка виникла кілька століть тому, пройшла кілька етапів свого розвитку, зазнавши якісних та сутнісних змін. З'ясування економічної природи кожного з цих етапів – важлива умова вибору Україною основних шляхів та напрямків формування високо розвинутої економічної системи, її входження до структури сучасного світового господарства.

У результаті виникнення суспільного розподілу праці, приватної власності на засоби виробництва й економічного відокремлення товаровиробників суспільне виробництво набуває товарної форми. На певному етапі розвитку (капіталізм) ця товарна форма стає пануючою, а товарно-грошові відносини починають опосередковувати практично всі відносини суспільства. Економіка, в якій товарно-грошові відносини є пануючими, отримала назву «ринкової економіки». Ключовим елементом конструкції «ринкова економіка» є ринок.

У сучасній політичній економії відповідно до предмету цієї науки існують такі з багатьох визначень, що найбільш чітко відображають багатогранну суть і роль ринку. По-перше, **ринок** – це місце, де відбувається процес купівлі-продажу результатів людської діяльності (виробничої, інтелектуальної, фінансово-кредитної і т. д.). Предметом купівлі-продажу виступає також інформація. По-друге, **ринок** – це місце, де відбувається остаточне визнання суспільством втіленої в результати діяльності праці. По-третє, **ринок** – це сукупність економічних відносин між людьми у сфері обміну, посередництвом яких здійснюється реалізація результатів людської діяльності.

Крім того, необхідно з'ясувати основні **суб'єкти ринку**, між якими виникають і розвиваються такі відносини. В одних визначеннях такими суб'єктами називають сукупність продавців і покупців, у других – виробників і споживачів, у третіх – домашні господарства, підприємців і уряд, у четвертих – господарюючих суб'єктів. З погляду принципу історизму суб'єктами ринку найдоцільніше назвати домашні господарства (у тому числі окремих індивідів), різні типи фірм і організацій та державу.

Основні **функції ринку**:

1) **ціноутворююча** – остаточне визначення вартості товарів і послуг та їх реалізація, перетворення продукту праці на товар;

2) **відтворювальна** – забезпечення безперервності процесу суспільного відтворення (зокрема зв'язку між виробництвом і споживанням), формування цілісної національної економічної системи та її зв'язку з іншими національними економіками в масштабі світового ринку;

3) **стимулююча** – спонукання товаровиробників знижувати індивідуальні витрати порівняно із суспільно необхідними, а також підвищувати суспільну корисність товарів і послуг, їх якість та споживчі властивості;

4) **контролююча** – сприяння контролю споживачів за виробництвом, вирівнювання цін;

5) **регулююча** – регулюючий вплив на економіку загалом, на пропорції між різними сферами та галузями економіки, приведення у відповідність платоспроможного попиту й пропозиції, нагромадження й споживання та інших пропорцій;

6) **інформаційна** – постійна наявність таких ринкових сигналів, як ціни, ставки за кредит тощо, за допомогою яких можна оперативно вносити зміни у плани економічної діяльності;

7) **функція посилення конкуренції** між товаровиробниками як у межах певної країни, так і світового господарства;

8) **функція санації** – очищення економічної системи від неефективних і нежиттєздатних підприємств через механізм конкуренції.

У більш широкому тлумаченні **ринок** означає певний спосіб організації економічного життя, характерними ознаками якого є : самостійність учасників економічного процесу; комерційний характер їхньої взаємодії; суперництво (конкуренція економічних суб'єктів; формування економічних пропорцій під впливом динаміки цін та конкуренції; ціни, що складаються на основі попиту й пропозиції).

8.2. Інфраструктура як умова функціонування ринку. Основні елементи інфраструктури ринку

Ринкова інфраструктура – це сукупність галузей і інститутів, які забезпечують й регулюють безперебійне багаторівневе функціонування господарських суб'єктів і рух товарно-грошових потоків.

Ринкова інфраструктура виконує дві основні функції: забезпечувальну (традиційну) і регулюючу. **Забезпечувальна** функція дозволяє здійснювати взаємозв'язок між елементами ринкової системи, всіма її об'єктами й суб'єктами. **Регулююча** функція певним чином упорядковує взаємодію елементів ринкової системи, маючи при цьому активний характер.

Ринкова інфраструктура містить такі елементи: аукціони, торгово-промислові палати, торгові доми, ярмарки, маркетинг, біржі, брокерські, страхові, аудиторські фірми, холдингові компанії та ін.

Аукціони – форма продажу у визначений час і у визначеному місці товарів, попередньо виставлених для ознайомлення. Це продаж реальних товарів на основі конкурсу покупців.

Міжнародні аукціони – переважно комерційні організації, які мають приміщення, необхідне обладнання та кваліфіковані кадри. Аукціони організують також спеціалізовані брокерські фірми, які перепродують товари своїх клієнтів за комісійну винагороду.

Торгово-промислові палати – це комерційні організації, головним завданням яких є сприяння розвитку економічних і торговельних зв'язків з партнерами зарубіжних країн. Вони є юридичними особами, які діють на принципах повного комерційного розрахунку та самофінансування. Торгово-промислові палати надають цільові інформаційні послуги.

Торгові доми – це торговельні фірми, що закупають товари у виробників або оптовиків своєї країни і перепродують за кордон або закупають товари за кордоном і перепродують місцевим оптовим та роздрібним торговцям і споживачам у промисловості та інших галузях господарства.

Ярмарки – надзвичайно важливий елемент ринкової інфраструктури. Вони бувають всесвітні, міжнародні, регіональні, національні та місцеві. Ярмарки – це торги, ринки товарів, які періодично організують в установленому місці.

Маркетинг – це динамічна система ринкової орієнтації. Складовими маркетингу є: виробництво продукції на основі знання потреб споживачів, ринкової ситуації та реальних можливостей відповідного виробництва; найбільш повне задоволення потреб покупця з використанням методів цінової та нецінової конкуренції; ефективна реалізація продукції та послуг на конкретних ринках на основі всебічного врахування попиту й пропозиції та виробничо-збутових можливостей постачальників; забезпечення довготривалої дієздатності виробничо-комерційних підприємств, фірм та організацій на основі оперативного використання науково-технічних доробок, а також ноу-хау в галузі виробництва товарів.

Біржа – це такий інститут, завдяки якому оперативніше і з оптимальними наслідками для партнерів укладаються угоди купівлі-продажу товарів, реалізується єдина стратегія комерційної поведінки агентів цієї структури.

Біржа праці – елемент ринкової інфраструктури, що регулярно здійснює посередницькі операції на ринку праці. Система бірж праці сприяє здійсненню узгодженої державної політики в галузі зайнятості населення. Біржа праці виконує такі функції: аналізує стан ринку праці; прогнозує попит і пропозицію робочої сили; веде облік громадян, що звертаються за працевлаштуванням; сприяє працевлаштуванню працездатних; здійснює професійну орієнтацію молоді; виплачує допомогу по безробіттю тощо.

Товарна біржа – комерційне підприємство, регулярно функціонуючий ринок однорідних товарів з певними характеристиками. Це об'єднання підприємств торгівлі, збуту, обміну, мета якої – укладання відповідних угод, виявлення товарних цін, попиту й пропозиції товарів, вивчення, впорядкування і полегшення товарообороту та обмінних операцій, представництво і захист інтересів членів біржі, вирішення спорів щодо операцій тощо.

Брокерські фірми за допомогою брокерів купують і продають товари, грошові номінали чи акції від імені інших осіб. Крім того, вони надають клієнтам також додаткові послуги, в тому числі й у вигляді кредитів, інформації про кон'юнктуру ринку, реклами тощо. Вона всебічно вивчає кон'юнктуру ринку, можливості закупівлі та збуту акцій.

Фондова біржа – це організований і регулярно функціонуючий ринок, на якому відбувається купівля-продаж цінних паперів. На ній продають та купують акції, облігації акціонерних компаній та облігації державних позик.

Страхова компанія – комерційна, фінансово-кредитна організація, що ставить за мету отримання прибутку від здійснення страхових операцій. Страхові компанії здійснюють систему заходів, спрямованих на повне або часткове відшкодування застрахованим фірмам збитків, яких вона зазнала за непередбачених обставин: внаслідок стихійного лиха, аварії, невиконання зобов'язань збанкрутілими контрагентами тощо.

Аудиторська фірма – це незалежна висококваліфікована організація, яка на замовлення контролює й аналізує фінансову діяльність підприємств і організацій різних форм власності, їхні річні бухгалтерські звіти та баланси.

Холдингова компанія – акціонерна компанія, капітал якої використовується переважно для придбання контрольних пакетів акцій інших

компаній з метою встановлення контролю за їхньою діяльністю й отримання доходів.

Холдингова діяльність – це різновид підприємництва, що потребує значних інвестицій і здійснюється, як правило, на основі об'єднання капіталів кількох фізичних чи юридичних осіб.

8.3. Ринковий механізм і його елементи

Попит – це кількість товарів і послуг, наявна на даному ринку, яку покупці готові і здатні придбати по певній ціні в певний момент часу. Іншою мовою, попит – це платоспроможна потреба або сума грошей, яку покупці можуть і мають намір заплатити за необхідні для них товари і послуги. Попит, як правило виражається в грошовій формі.

Пропозиція – це кількість товарів і послуг, яку можуть і здатні збути виробники на ринку по певній ціні в певний момент часу. Пропозиція, як правило, має натуральне вираження: штуки, тонни, метри.

Ціна – це грошове вираження вартості товару або послуги. На ринку розрізняють, як правило, три види цін: ціну попиту, ціну пропозиції і ціну рівноваги. **Ціна попиту** – це гранично максимальна ціна, яку покупці ще згодні платити за товар. **Ціна пропозиції** – це гранично мінімальна ціна, яку продавці ще згодні взяти за свій товар. **Ціна рівноваги** – це ціна, яка встановлюється при рівноваженості попиту і пропозиції.

Конкуренція – це процес суперництва між суб'єктами ринкових відносин за найвигідніші умови виробництва, реалізації й купівлі товарів і послуг.

Взаємодія названих елементів і являє собою **ринковий механізм**. Ринковий механізм сам забезпечує свою стабільність. Він має власний внутрішній порядок, і взаємодія його елементів підпорядкована вимогам певних законів: законам грошового обігу, вартості, попиту і пропозиції.

Закон попиту і пропозиції – закон, згідно з яким попит визначає обсяг і структуру пропозиції, впливаючи при цьому на виробництво, а пропозиція формує попит через асортимент виготовлених товарів і запропонованих послуг та їх ціни.

Ринкова система – це сукупність усіх перерахованих вище елементів у їх взаємодії, взаємозв'язку і взаємозалежності.

8.4. Роль конкуренції в ринковій економіці

Конкуренція – це суперництво, боротьба між окремими суб'єктами ринкового господарства за найбільш вигідні умови виробництва і реалізації товарів за отримання максимального прибутку.

Сутність конкуренції виявляється через її функції:

- забезпечення ринкової рівноваги;
- стимулювання науково-технічного прогресу;
- регулювання виробництва;
- вирівнювання прибутку у різних галузях і сферах економіки;

- ефективне розподілення обмежених виробничих ресурсів;
- диференціація товаровиробників.

Конкуренція – явище суперечливе. Поряд з тією роллю, котру вона відіграє у ринковій економіці і в якій закладені її переваги вона має і негативні наслідки:

- забруднення і зруйнування природи;
- знищення невідтворних ресурсів(лісів диких тварин, рибних запасів морів і океанів та ін.);
- не забезпечує розвиток виробництв суспільних благ, товарів колективного користування;
- не створює стимулів для розвитку фундаментальної науки, системи загальної освіти та інших сфер суспільного життя, які не приносять поточного прибутку

Розрізняють різні види конкуренції:

- внутрішньогалузеву і міжгалузеву,
- досконалу і недосконалу,
- однорідну (гомогенну) – для однакових товарів і різнорідну (гетерогенну) – для диференційованих товарів;
- відкриту (із вільним проникненням у галузь) та закриту (з наявністю бар'єрів для входження у галузь);
- цінову (здійснюється на основі зниження цін) і нецінову (на основі використання нецінових методів: якості, асортименту, реклами тощо)

Внутрішньогалузева конкуренція – це конкуренція проміж виробниками і продавцями одної галузі за більш вигідні умови виробництва і продажу однорідних товарів. Її результатом є встановлення єдиної ринкової ціни. Вона є стимулом постійного вдосконалення техніки, технології і організації виробництва.

Міжгалузева конкуренція являє собою суперництво за більш вигідне розташування капіталів та здійснюється шляхом їх переливу з менш прибуткової галузі у більш прибуткову.

Досконала конкуренція – це конкуренція поміж більшої кількості продавців однорідної продукції, при цьому жоден продавець не володіє достатніми розмірами та могутністю, щоб робити який-небудь вплив на виробництво у цій галузі.

Недосконала конкуренція має місце, коли основна частина продукції даного виду пропонується обмеженню кількістю продавців.

Недосконалу конкуренцію розділяють на три основних типа:

- монополістична конкуренція,
- олігополія,
- чиста монополія

8.5. Загальна характеристика моделей ринку

Існує чотири моделі ринку: ринок вільної конкуренції, ринок монополії, ринок монополістичної конкуренції, ринок олігополії.

1. Ринок вільної (досконалої) конкуренції характеризується наступними основними рисами:

- існування на ринку великої кількості продавців та покупців товару;
- вільний доступ на ринок;
- однорідність товару;
- вільне ціноутворення під впливом попиту та пропозиції.

2. Ринок монополії характеризується наступними рисами:

- єдиний виробник;
- унікальність товару;
- невольне ціноутворення;
- доступ на ринок заблоковано.

Виникнення монополії є історично неминучий процес. Виникненню монополії сприяли процеси концентрації та централізації виробництва та капіталу.

Монополія – це ринкова структура, при якій одне підприємство є єдиним виробником товару.

Виділяють монополії закритого та відкритого видів, а також природні монополії. Закрита монополія – це монополія, яка захищена від конкуренції на законодавчому рівні, при цьому підприємство має виключні права на ведення певного виду діяльності. Відкрита монополія – це монополія, яка виникла внаслідок виходу на ринок з новою продукцією. Природна монополія являє собою ринкову ситуацію, при якій мінімізація витрат виробництва одиниці продукції досягається при наявності однієї єдиної фірми.

Існують такі форми монополії:

Чиста монополія – це ситуація на ринку коли в галузі існує одне підприємство. При чистій монополії слід говорити про унікальність продукту.

Монопсонія – існування на ринку одного покупця.

Дуополія – коли в галузі функціонують лише два виробника.

Двостороння монополія – коли в галузі є єдиний продавець та єдиний покупець товару.

3. Ринок монополістичної конкуренції характеризується наступними рисами:

- достатня кількість виробників, що сприяє вільному ціноутворенню;
- доступ на ринок вільний;
- економічна боротьба на підставі цінової та нецінової конкуренції;
- диференціація продукту.

Для ринку монополістичної конкуренції характерна економічна боротьба на підставі цінової та нецінової конкуренції.

Цінова конкуренція – це боротьба між товаровиробниками за споживача шляхом зменшення витрат виробництва, зниження цін на товари та послуги без суттєвого зміни якості та асортименту товару.

Нецінова конкуренція – це боротьба між товаровиробниками за споживача шляхом впровадження досягнень науково-технічного прогресу в виробництво, що спричиняє покращення якості продукту та його асортименту.

4. Ринок олігополії.

Олігополія – це ситуація на ринку, коли в галузі існує декілька виробників. При цьому доступ на ринок обмежений перепонами. Характерною рисою олігополії є взаємна залежність виробників друг від друга при вирішенні питань ціноутворення. В процесі ціноутворення при олігополії домінує домовленість про ціну або про поділ ринку збуту товару.

Характерні риси олігополістичного ринку:

- декілька виробників;
- контроль над ціною товару обмежений взаємною залежністю;
- існують перешкоди до вступу на ринок товару;
- продукт як стандартний так і диференційований.

8.6. Економічні наслідки монополії. Антимонопольна політика України

Економічні наслідки монополії в економіці будь-якої країни можуть бути як позитивні так і негативні. К позитивним слід віднести значні можливості для впровадження в виробництво досягнень НТП, можливість економити на масштабах виробництва при природній монополії, наявність в економіці держави економічно міцних та стабільних підприємств. Негативними наслідками монополії є встановлення монопольних цін; обмеження конкуренції; вкладання капіталу в прибуткові галузі, що призводить до зменшення інвестицій в суспільно-необхідні галузі; витрати значних ресурсів на підтримання монопольної влади.

Органом, покликаним забезпечувати контроль за дотриманням антимонопольного законодавства, в Україні є Антимонопольний Комітет України (АМКУ).

Згідно з українським антимонопольним законодавством заборонено зловживання монопольним становищем, дискримінація підприємців органами влади, встановлення дискримінаційних цін і нав'язування умов, що ставлять контрагентів у нерівне становище на товарному ринку, антиконкурентні узгоджені дії і процеси концентрації, що можуть призвести до утворення монополій. Відмітними рисами антимонопольного законодавства України є ведення переліків монопольних утворень і регулювання дій, кваліфікованих як дискримінація підприємців органами влади і самоврядування.

При реалізації антимонопольної політики через відсутність власного досвіду український законодавець орієнтується на досвід закордонних антимонопольних правових актів. Але ймовірно й інше: принципи та практика застосування антимонопольного права інших країн у повному обсязі не відображають сучасне становище української економіки. Тому проблема формування, застосування та удосконалення українського антимонопольного законодавства, особливо в галузі державного регулювання діяльності

природних монополій, потребує комплексного наукового дослідження. Недостатня правова та економічна розробленість цієї проблеми перешкоджає ефективному регулюванню економічних відносин в Україні.

ТЕМА 9. ДОМОГОСПОДАРСТВА В СИСТЕМІ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

9.1. Домогосподарства як суб'єкт економічної теорії: проблеми та способи їх вирішення.

9.2. Система функцій сім'ї як основи домогосподарства.

9.3. Доходи та витрати домогосподарств.

9.1. Домогосподарства як суб'єкт економічної теорії: проблеми та способи їх вирішення.

Домогосподарство як економічна категорія близьке за змістом до поняття «сім'я». Різниця між ними полягає у тому, що домогосподарство є більш місткою категорією, оскільки ведеться не лише у межах сім'ї, але й одиницями чоловіками і жінками. Проте найповніше функції домогосподарств. можуть бути реалізовані у сім'ї.

Інститут сім'ї пройшов тривалий шлях історичного розвитку у межах суспільно-економічних формацій. Проте, незважаючи на панування сучасних розвинених форм економічної системи капіталізму і навіть дії закону соціалізації цієї системи, вони поєднуються з окремими елементами рабовласницького та феодального устрою, властивостями нижчої стадії капіталізму щодо функціонування домашніх господарств у цілому та сімейних зокрема. Так, у багатьох розвинених країнах світу поширена проституція, має місце дискримінація в оплаті праці жінок, розповсюджена дитяча праця тощо.

Найбільш поширеною є дитяча праця у країнах, що розвиваються, до яких належить і Україна.

Різнопольсний тип сім'ї формується у 90-х роках ХХ — на початку ХХІ ст. і в Україні. Кланово-номенклатурна еліта готує своїх дітей у дорогих та престижних дитячих садках і школах, елітарних вузах, здебільшого за кордоном, має відданий і дорогий обслуговуючий персонал, за зростаючого унеможливлення отримати вищу освіту дітям зубожілих найманих працівників.

Проаналізувавши це питання, можна дати таке визначення *сутності сім'ї*: це первинна економічна ланка суспільства, що базується на приватній власності (у трудовій та нетрудовій формах) і веде спільне домашнє господарство на принципах взаємодопомоги, забезпечує різною мірою відтворення основної продуктивної сили, а побічно — виробництво й інших окремих факторів виробництва, реалізуюючи при цьому різною мірою власні, колективні та суспільні економічні потреби та інтереси.

9.2. Система функцій сім'ї як основи домогосподарства

Оскільки сім'ї найманих працівників кількісно переважають, то їх економічні функції слід розглядати згідно з критеріями розмежування сфер відтворення в органічному поєднанні з рухом приватної трудової власності, з урахуванням її підпорядкованості законам розвитку та функціонуванню різних форм сукупного капіталу, з одного боку, певного поєднання при цьому інтересів та потреб найманого працівника, колективу та суспільства з другого.

Виходячи з цього **основними економічними функціями найманої сім'ї** є:

— по-перше, створення певних умов для відтворення сукупного капіталу, а водночас особистісного чинника розвитку сімейної трудової власності, що відбувається у процесі споживання;

— по-друге, функція постачання особистісного фактора виробництва, що реалізується у процесі купівлі-продажу робочої сили, а водночас створення умов для реалізації власності найманого працівника на свою робочу силу;

— по-третє, поєднання процесу споживання частини сімейного бюджету з його частковим заощадженням, внаслідок чого, з одного боку, формуються сприятливіші умови для розширеного відтворення сукупного капіталу, а з другого — розширюються межі для накопичення приватної трудової власності сім'ї.

У межах першої із названих економічних функцій сім'ї можна виокремити такі підфункції: а) ведення домашнього господарства (приготування їжі, прання білизни тощо); б) соціалізація підростаючого покоління, тобто його включення до системи суспільних відносин шляхом виховання дітей, їхньої освіти, піклування про здоров'я тощо.

Функції багатоманітні. Вони торкаються всіх важливіших секторів діяльності суспільства і у більшості визначають соціально-економічні процеси, що відбуваються у ньому.

В умовах ринкової економіки сім'я являється основною ланкою формування і накопичення людського капіталу. Тому **систему функцій сім'ї можна розглядати на трьох стадіях**: освіта, виробництво і реалізація людського капіталу.

На першій стадії створюється матеріальна база сім'ї в процесі формування і використання сімейного бюджету, ведення домашнього господарства.

На другій стадії сім'я виконує дітородну, виховну, рекреаційну функції. На цій стадії закладається фізична основа «людського капіталу», одночасно відбувається адаптація цього капіталу до соціально-економічної системи життєдіяльності. Для виробництва капіталу необхідні наступні чинники виробництва: матеріальні ресурси, товари та послуги, а також самі виробники — члени сім'ї.

На третій стадії за допомогою різних способів підприємництва і працевлаштування реалізуються наступні функції: індивідуальна участь членів сім'ї в ринковому господарстві, організація сімейного бізнесу, розвиток

корпоративних форм участі сім'ї в ринковому господарстві, ведення домашнього господарства, отримання і розподіл доходів.

Функції сім'ї на всіх стадіях формування і функціонування «людського капіталу» взаємопов'язані. Наприклад, зниження дітородної функції зменшує трудовий потенціал сім'ї, послаблює її виробничі можливості і може негативно вплинути на виховну роль.

Всі функції мають цільову спрямованість на накопичення і відшкодування втрат, пов'язаних зі створенням «людського капіталу» і розвитком підприємницького потенціалу.

9.3. Доходи та витрати домогосподарств

Доходи домогосподарств як політико-економічна категорія представляють собою певну суму грошових коштів та матеріальних благ і послуг, отриманих у процесі виконання економічних функцій домогосподарствами і, передусім, сім'ями, з приводу отримання яких виникають відносини приватної власності у всіх сферах суспільного відтворення.

Суб'єктами цих відносин є члени сімей, а опосередковано вони виникають і розвиваються між найманими працівниками і капіталістами при виконанні окремих функцій домогосподарствами (постачанні особистісного фактора виробництва, нагромадженні капіталу, заощадженні), між домогосподарствами і державою при отриманні окремих видів доходів (трансфертних платежів).

Основними видами доходів домогосподарств є:

- 1) заробітна плата;
- 2) доходи від власності (відсоток, дивіденд, орендні платежі, рента);
- 3) державні трансфертні платежі (пенсії, стипендії, допомога безробітним, допомога багатодітним сім'ям, послуги у сфері освіти, охорони здоров'я, витрати держави на збереження довкілля, покращення екологічного середовища);
- 4) підприємницький дохід, який, здебільшого, отримують сім'ї капіталістів;
- 5) доходи з інших джерел, передусім, доходи від індивідуальної трудової діяльності.

Найбільшу частку серед доходів домогосподарств, що базуються на приватній трудовій власності, становить заробітна плата.

На другому місці у структурі доходів більшості домогосподарств у окремих розвинутих країнах знаходяться доходи від власності (від цінних паперів, вкладів трудових заощаджень в ощадні банки, накопичення у пенсійних фондах та ін.).

В Україні доходи домогосподарств слід поділяти на грошові та натуральні (отримані внаслідок праці на присадибних та дачних ділянках). До грошових доходів також зараховують оплату робочої сили у

сільськогосподарських підприємствах, кооперативах, доходи від продажу сільськогосподарської продукції на ринку, надання послуг тощо.

Витрати домогосподарств як політекономічна категорія — це сукупність грошових коштів та матеріальних благ, які витрачаються у процесі виконання ними (передусім, сім'ями) економічних функцій, з приводу витрачання яких між членами сім'ї, сім'єю у цілому, з одного боку, різними гілками державної влади, фінансово-кредитними інститутами та іншими суб'єктами з другого боку, формуються відносини приватної та неприватних типів власності в окремих сферах суспільного відтворення.

Основними статтями витрат домогосподарств є:

- 1) податки;
- 2) витрати на харчування;
- 3) витрати на одяг і взуття;
- 4) витрати на оплату квартири;
- 5) транспортні витрати;
- 6) витрати на оплату комунальних послуг (електроенергії, води, газу, телефону);
- 7) витрати на отримання освіти;
- 8) витрати на відпочинок, подорожі та розваги;
- 9) внески у фонди соціального страхування;
- 10) нагромадження;
- 11) добровільні пожертвування та внески на громадські організації;
- 12) придбання цінних паперів;
- 13) сплата заборгованості за кредит;
- 14) інші витрати.

Частка окремих витрат домогосподарств залежить від рівня розвитку країни.

ТЕМА 10. ПІДПРИЄМСТВО ЯК ТОВАРОВИРОБНИК. ВАЛОВИЙ ДОХІД І ПРИБУТОК

10.1. Суть підприємництва, його розвиток. Малі підприємства.

10.2. Основні фактори виробництва.

10.3. Валовий дохід його формування та розподіл.

10.4. Прибуток, відсоток, капітал.

10.1. Суть підприємництва, його розвиток. Малі підприємства

Підприємство — первинна ланка народного господарства. Народне господарство країни є складною структурою галузей, що виробляють найрізноманітніші товари та надають послуги населенню, суспільству з відповідною системою виробничих відносин.

На основі суспільного поділу праці народне господарство ділиться на такі галузі: промисловість, сільське господарство, будівництво, транспорт, торгівля та ін.

Кожна галузь, що є частиною народного господарства, у свою чергу складається із сукупності окремих підприємств: державних, кооперативних, акціонерних, приватних та ін., які випускають одну або споріднену продукцію, потрібну для задоволення певних потреб суспільства. Традиційно під підприємством розуміють фабрику, завод, колгосп, їдальню та подібні об'єкти.

Підприємство у політекономічному розумінні — це первинна ланка суспільного поділу праці і водночас основна ланка народногосподарського комплексу, яка виступає як товаровиробник і забезпечує процес відтворення на основі самостійності та самоокупності.

Важливою проблемою суспільного виробництва є визначення оптимальних розмірів підприємств. Оптимальними вважаються такі розміри, за яких створюються найбільш сприятливі умови для використання досягнень науки, техніки, при мінімальних затратах досягається ефективно виробництво високоякісної продукції. Оптимальні розміри підприємства визначаються у кожному окремому випадку і залежать від досягнень рівня техніки, технології, паливно-енергетичних ресурсів, розвитку транспорту, професійного рівня робітників тощо. Відповідно до цих умов підприємство може бути великим, середнім або малим.

При визначенні оптимальних розмірів підприємств враховують не лише чисто технічну сторону виробництва, а й соціально-економічне становище — наявність трудових ресурсів, їх зайнятість, ступінь задоволення потреб населення у тому чи іншому товарі тощо.

Малим підприємствам властива вузька спеціалізація виробництва, вони виготовляють одну-дві споріднені деталі і можуть при цьому домогтися високої організації виробництва та праці. Крім того, таке підприємство можна легко замінити у виробництві деталей іншим, що служить додатковим стимулом у боротьбі за якісні поставки продукції.

Залежно від характеру соціально-економічного поєднання безпосередніх працівників із засобами виробництва, в Україні та багатьох інших країнах функціонують такі **основні види підприємств**: державні, колективні трудові, приватнокапіталістичні, колективні (або акціонерні) капіталістичні підприємства, індивідуальні (приватні), сімейні, спільні (або змішані).

Державні підприємства засновані на державній формі власності. Оскільки вона поділяється на загальнодержавну та комунальну, відповідно, розрізняють загальнодержавні та комунальні підприємства.

Колективні трудові підприємства засновані на власності трудового колективу. Їх поділяють на колективні трудові підприємства (народні підприємства), кооперативні, підприємства громадських організацій тощо.

Приватнокапіталістичні підприємства засновані на власності окремої особи (капіталіста), яка наймає робочу силу.

Колективні (акціонерні) капіталістичні підприємства – засновані на власності декількох власників капіталу, які наймають робочу силу.

Індивідуальні (приватні) підприємства – засновані на приватній трудовій власності фізичної особи та її особистій праці.

Сімейні підприємства засновані на праці однієї сім'ї.

Спільні (або змішані) підприємства – засновані на поєднанні різних форм власності, в тому числі із залученням іноземного капіталу, майже 90% таких підприємств у розвинених країнах світу – підприємства із обмеженою відповідальністю.

Акціонерні капіталістичні підприємства. Залучення трудящих до вкладення у фонди акціонерного капіталу посилює їх зацікавленість у більш ефективному використанні засобів виробництва, сировини, електроенергії, збереженні техніки, раціональному використанні робочого часу, якості продукції, знижує плинність робочої сили тощо. Завдяки цьому зростають продуктивність праці, ефективність усього виробництва, норма прибутку, поліпшується структура капіталовкладень. Підприємці одержують можливість перетворювати частину заробітної плати у продуктивний капітал, внаслідок чого внески трудящих виступають формою довгострокового кредиту для корпорацій, для додаткових капіталовкладень.

Головним атрибутом акціонерного товариства є акція. **Акція** (від франц. action — «цінний папір») —цінний папір без встановленого строку обігу, який свідчить про пайову участь у статутному фонді акціонерного товариства, підтверджує членство у ньому і право на участь в управлінні ним, а також дає його учаснику право на одержання частки прибутку у вигляді дивіденду і участь у поділі майна при ліквідації акціонерного товариства. В Україні використання акцій як особливого виду цінних паперів регулюється законом «Про цінні папери і фондову біржу», введеним у дію з 1 січня 1992 р.

Розрізняють чотири види акцій: іменні, на пред'явника, привілейовані та прості. Як правило, окремі громадяни стають власниками іменних акцій. У цьому випадку до книги реєстрації акцій мають бути внесені відомості про кожну іменну акцію (у тому числі про власника і час придбання акції), а також про Кількість таких акцій у кожного акціонера.

При реєстрації акції на пред'явника до книги заносяться лише відомості про їх загальну кількість.

На відміну від простих, привілейовані акції дають їх власникові переважне право на одержання дивідендів, а також на пріоритетну участь у поділі майна акціонерного товариства н разі його ліквідації. Проте, як правило, власники привілейованих акцій не беруть участі в управлінні акціонерним товариством (за винятком випадків, коли така участь обумовлюється статутом). Привілейовані акції є вигідним вкладом доходів населення, оскільки вони застраховані від фінансових невдач у діяльності товариства і водночас дають право повною мірою користуватися його успіхами.

Власники акцій мають право на одержання частини доходу від діяльності акціонерного товариства. Частина доходу, виплачувана власникові акцій, називається **дивідендом**. Дивіденди виплачуються за підсумками року у порядку, передбаченому статутом акціонерного товариства, за рахунок прибутку, який залишається в його розпорядженні після сплати встановлених законодавством податків, інших платежів у бюджет і процентів за банківський кредит.

Договірні товариства. Договірне (повне або змішане) товариство досить поширене як організаційно-правова форма у розвинутих країнах, а у нашу практику воно лише починає входити. Його не слід плутати із статутним товариством — акціонерним товариством відкритого або закритого типу, учасники якого утворюють юридичну особу.

Договірне товариство утворюють юридичні та фізичні особи, коли вони знаходять вигоду у спільних діях на ринку, але не бажають втрачати своєї самостійності — зливати свій капітал або створювати нову юридичну особу з відокремленим від засновників майном.

Всі дійсні члени рівноправні, їм на стадії укладання договору надана можливість вибору: кожний із них буде діяти від імені товариства, може доручати це одному або декільком дійсним членам, розділити між собою обов'язки та сферу компетенції, передбачити види і розміри справ, по яких необхідна, згода всіх або більшості. Члени-вкладники таких прав не мають. Кожний дійсний член має один вирішальний голос, а член-вкладник — лише дорадчий.

Прибуток або збитки розподіляються так, як визначили учасники товариства у договорі. Можливі різні принципи розподілу. Дійсні члени товариства не можуть брати участі в інших підприємствах, що здійснюють підприємницьку діяльність у цій же галузі, що й товариство, без згоди на це решти дійсних членів товариства.

Товариства з обмеженою відповідальністю. Товариство з обмеженою відповідальністю, як правило, є замкнуте і створюється шляхом об'єднання пайових внесків. Тут акції не випускаються, дивіденди не нараховуються, а прибуток розподіляється пропорційно до внесків засновників.

Товариства з обмеженою відповідальністю можуть створюватися підприємствами, установами, організаціями, державними органами і громадянами.

Установчими документами для товариства з обмеженою відповідальністю є статут і установчий договір. До реєстрації товариства з обмеженою відповідальністю кожен засновник має внести не менше 30% свого внеску на банківський рахунок. Реєстрація товариства здійснюється у виконкомі Ради народних депутатів за місцем його розташування.

Спільні підприємства. Спільне підприємство — це організація, що має широкі права у галузі експортно-імпортних операцій, погодження цін, укладання контрактів, працює на принципах повного госпрозрахунку, валютної самоокупності. Діяльність спільного підприємства як юридичної особи регулюється законами України. Важливе значення для створення та розвитку спільних підприємств має Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність».

При створенні спільного підприємства паї участі у ньому визначаються самими партнерами. Оцінка внеску здійснюється, як правило, за договірними цінами з урахуванням цін світового ринку у карбованцях.

10.2. Основні фактори виробництва

В економічній теорії під **факторами виробництва** розуміється особливо важливий елемент чи об'єкт, який рішуче впливає на можливість і результативність виробництва.

Марксистська теорія виділяє робочу силу, предмет труда и засоби труда, розділяючи їх на дві великі групи: особистий фактор виробництва і речовий фактор виробництва. В якості особового фактору виробництва завжди розглядається робоча сила – сукупність фізичних і інтелектуальних здібностей людини до праці. У якості речового фактору виступають у сукупності всі засоби виробництва.

Технологія виражає взаємодію між головними факторами виробництва. Вона передбачає використання різноманітних методів обробки, зміни властивостей, форми, стану предмета труда. Організація виробництва забезпечує узгоджене функціонування всіх факторів виробництва, їх пропорційне кількісне співвідношення, взаємозамінність тощо.

Маржиналістська теорія традиційно виділяє чотири групи факторів виробництва: землю, труд, капітал, підприємницьку здібність.

Земля розглядається як природний фактор. Вона не є результатом людської діяльності. До цієї групи елементів виробництва відносять природні багатства, завали корисних копалин, які застосовуються у виробничому процесі, сюди включаються орні землі, ліси тощо.

Капітал як фактор виробництва виступає у вигляді сукупності благ, використовуваних у виробництві товарів та послуг. Це інструмент, машини, устаткування, складські приміщення, транспортні комунікації, засоби зв'язку тощо. Їх технічний стан постійно удосконалюється і впливає на загальну результативність виробничого процесу, його ефективну доцільність.

Праця представлена інтелектуальною і фізичною діяльністю, спрямованою на виготовлення благ і надання послуг. Сукупність здібностей особи, обумовлена освітою, професійним навчанням, навичками, здоров'ям створює людський капітал. Чим кваліфікованішим є труд людини, тим вище його капітал, я відповідно і доход з цього капіталу (оплата праці). Інвестиції у людський капітал в теперішній час є найефективнішими для суспільства.

Підприємницька здібність – особливий вид людського капіталу, представленого діяльністю з координування і комбінування всіх вірних факторів виробництва з метою створення благ та послуг.

Фактори володіють **взаємозамінністю**. Вона обумовлена різноманітними споживчими властивостями продукту.

За рахунок взаємодії факторів виробництва виробляються товари, які продаються на ринку. При цьому підприємства отримують торговий вигоду, який має покрити факторні витрати і принести прибуток. Домогосподарства отримують доход від своїх факторів виробництва. В залежності від розмірів своїх доходів окремі господарства претендують на відповідну долю у виробленому продукті. Таким чином, відбувається розподіл виробленого продукту через систему розподілу доходів.

10.3. Валовий дохід його формування та розподіл

Те, що для власників факторів виробництва складало дохід, для покупців цих факторів стає витратами. Так, для власника робочої сили заробітна плата є доходом (платою за труд), а для підприємства – витратами виробництва.

В економічній теорії розрізняють два види доходів: по-перше, дохід як поняття приватногосподарське, тобто належне до мікрорівня, це доходи від роботи за наймом (трудоий дохід), від підприємницької діяльності, від власності; по-друге, дохід як поняття народногосподарське (національний дохід), тобто належний до макрорівня.

Дохід – це грошові кошти, отримані внаслідок господарської діяльності за певний проміжок часу. Це підсумок роботи підприємства, фізичної особи або всього суспільства в грошовому виразі (гривнях, рублях, доларах тощо).

Класифікація доходів здійснюється за різними критеріями. В залежності від суб'єкту привласнення (того, хто отримує) розрізняються:

- доходи населення;
- доходи підприємства (фірми);
- доходи держави;
- доходи суспільства (національний дохід).

Сукупність цих доходів визначає максимальний попит суспільства. В залежності від розміру отриманого і реального доходу виділяють:

- номінальний дохід — загальну суму отриманих грошей;
- чистий дохід — залишок після виплати податків;
- реальний дохід — чистий дохід з поправленням зміни цін.

При аналізі доходів підприємства оперують поняттями:

- **валовий дохід**, дорівнює виторгу від реалізації всієї продукції (в грошових одиницях: рублях, гривнях, доларах тощо);
- **середній дохід**, розраховується на одиницю проданої продукції;
- **граничний дохід**, який представляє собою прирощування валового доходу від продажу додаткової одиниці продукції.

Слід розрізняти створений, реалізований та використаний дохід фірми.

Створений валовий дохід фірми – це частина, що залишилася від доходу (за мінусом витрат). Він проявляється у двох формах: 1) у формі грошового валового доходу, отриманого від продажу продукції фірми; 2) в ідеальній формі ціни, що відбиває частину знов утвореної вартості, яка втілена в чистій продукції, розподіленої в натуральній формі, мінуючи сферу обертю.

Створений валовий дохід фірми на основі відносин виробництва та первинного доходу розпадається на вартість необхідного та додаткового продукту. В подальшому валовий дохід перерозподіляється у фонд споживання та накопичення фірми, які є кінцевими формами використання необхідного та додаткового продукту.

Фонд споживання фірмою використовується за такими напрямками:

1. Формування фонду заробітної платні.
2. Відрахування на потреби соціального страхування та пенсійного забезпечення.
3. Відрахування на культурно-побутові потреби.

4. Відрахування у фонд матеріальної винагороди та матеріальної допомоги.

Фонд заощадження підприємства розподіляється:

1. На збільшення основного капіталу.
2. На збільшення оборотного капіталу.
3. Відрахування на зріст резервних та страхових фондів.

При відніманні від валового доходу фонду заробітної платні утворюється **чистий дохід фірми**, який в процесі розподілу та перерозподілу розпадається на дві частини: 1) поступає державі і в кінцевому підсумку використовується на задоволення суспільних потреб; 2) використовується на потреби фірми. Внаслідок цього, **чистий дохід** - це частина вартості валової продукції фірми, яка залишається після відшкодування собівартості.

Обсяг чистого доходу фірми залежить від: сукупного обсягу виробленої валової та товарної продукції; продуктивності труда; зниження собівартості продукції; зниження цін.

10.4. Прибуток, відсоток, капітал

Прибуток – *кінцева мета і рушійна сила товарного виробництва і ринкової економіки*. Головне джерело і доходу і прибутку, на думку багатьох авторів, капітал.

На думку К. Маркса, капітал, складне поняття. Зовні він виступає в конкретних формах: в засобах виробництва (постійний капітал), в грошах (грошовий капітал), в людях (перемінний капітал), в товарах (товарний капітал). Але перелічені матеріальні носії представляють собою не капітал сам по собі, а особливе виробниче відношення. Тому і розглянемо декілька визначень.: 1. Капітал — це само зростаюча вартість, створювана найманим робітником. 2. Капітал є рух, процес кругообігу, який минає різні стадії, процес, який у свою чергу містить у собі три різні форми кругообігу. Це зміна форм вартості: грошової форми на товарну, потім — на виробничу, знов товарну і знову грошову. «гроші, що описують у своєму русі цей останній цикл, перетворюються на капітал, стають капіталом і вже за своїм призначенням представляють собою капітал». 3. Капітал — це не річ, а певне суспільне відношення, яке представлено у речі і надає цій речі специфічно суспільного характеру.

Відсоток в сучасній політичній економії (економічній теорії) розглядається як ціна капіталу. Відсоток представляє собою різновид доходу поряд з прибутком. Таким чином, можна відзначити, що відсоток— це частина доходу, яку отримує власник капіталу протягом року.

Необхідно розрізняти *середню ставку відсотка*, яка визначається за тривалий період часу, і *ринкову ставку відсотка*, яка складається щоденно і підвладну частим коливанням. На розмір відсотка і його коливання впливають ряд основних факторів, до найважливіших з яких відносяться:

- розмір капіталу;
- продуктивність капіталу;

— співвідношення між попитом і пропозицією на капітал.

Методику визначення відсотка на основі теорії попиту і пропозиції – якщо вільного капіталу багато і попит на капітал великий, а пропозиція зменшується, то рівень відсотка підвищиться.

Умовою рівноваги між прибутком і ставкою відсотка є конкуренція.

Інший випадок – криза. Коли вироблені товари не знаходять збуту, але терміново потрібні гроші для сплати боргових зобов'язань. Попит на них підвищується, пропозиція скорочується, ставка відсотка зростає і досягає максимуму. Ставка відсотка буде підвищуватися, але не так стрімко, як у фазі підйому, коли зростають прибутки виробників і потрібен позиковий капітал.

Таким чином, в умовах ринкової економіки рівень ставки відсотку має складатися не тільки під впливом конкуренції, а й під впливом попиту і пропозицій капіталів.

ТЕМА 11. ГАЛУЗЕВІ ОСОБЛИВОСТІ ВИРОБНИЦТВА І ФУНКЦІОНУВАННЯ КАПІТАЛУ. ФОРМИ ПРИБУТКУ, ВІДСОТОК І РЕНТА

- 11.1. Позичковий капітал і його джерела. Позичковий відсоток.
- 11.2. Кредит як форма руху позичкового капіталу. Банки і їх функції.
- 11.3. Акціонерний капітал і акціонерне товариство.
- 11.4. Земельна рента: сутність і форми. Ціна землі.

11.1. Позичковий капітал і його джерела. Позичковий відсоток

Позичковий капітал – це грошовий капітал, що віддається у позику і приносить власнику доход у вигляді відсотку. Позичковий капітал – самостійна форма капіталу, що виділилася від промислового капіталу, має особливий кругообіг, відмінний від кругообігу промислового та торгового капіталу.

Попередником позичкового капіталу був лихварський капітал. Однак за своєю суттю вони відмінні. Лихварський капітал використовувався переважно рабовласницькою і феодальною знаттю, а також купцями та ремісниками у якості купівельного і платіжного засобу, приносив власнику дуже високий відсоток, що поглинав не тільки увесь додатковий, але і частку необхідного продукту виробника. Позичковий капітал суттєво відрізняється і від грошового капіталу. Грошовий капітал використовується промисловцем просто як гроші, тобто як засіб для купівлі товарів (елементів виробництва). Він приймає форму капіталу лише в рамках усього процесу відтворення. Позичковий капітал з самого початку виступає як капітал, як вартість, що здатна приносити додаткову вартість. Він стає товаром особливого роду, товаром як капітал. Споживна вартість цього специфічного товару на відміну від звичайних товарів полягає у здатності виробляти прибуток.

Серед джерел позичкового капіталу важливу роль відіграють ті, що пов'язані з кругообігом промислового капіталу, тимчасовим звільненням у

грошовій формі частини капіталу, зайнятого у виробництві. Це перш за все грошові суми, які нагромаджуються у формі амортизації; частина оборотного капіталу, що звільняється у грошовій формі у зв'язку з незбігом моменту одержання виручки від продажу товарів з моментом закупівлі сировини, матеріалів, палива; частина виручки від реалізації товарів нагромаджується для виплати заробітної плати, премій та ін.; частина додаткової вартості перераховується у резервний капітал акціонерної компанії, а також в різноманітні резервні і страхові фонди (наприклад, у резерви на покриття можливих втрат від падіння курсів акцій або знецінення нерухомості тощо).

Відсоток – плата позичальника кредитору за користування позиченими грошима або матеріальними цінностями. Для звичайних товарів ціна – це грошове вираження вартості. Але для капіталу, що віддається у позику, відсоток не є грошовим вираженням вартості, тому що позичковий капітал вже виражений у грошовій формі. У даному разі відсоток служить сплатою споживної вартості капіталу як товару, його спроможності приносити прибуток.

Величина та динаміка відсотка відбивається у руслі норми відсотку (відсоткової ставки). Це ціна позики у відсотках від її величини. У грошових угодах звичайно використовується поняття відсоткової ставки.

Норма відсотка знаходиться у певній залежності від середньої норми прибутку. За звичайних обставин середня норма прибутку є максимальною границею для норми відсотка. Щодо мінімальної норми відсотка, то її не можна визначити точно (вона прагне до нуля). За інших рівних обставин норма відсотка тим вище, чим вище норма прибутку.

Базовим для всієї системи відсоткових ставок є обліковий відсоток Центрального банку країни. Змінюючи облікову ставку, держава впливає на економічну кон'юнктуру.

Тому при високій нормі відсотка у підприємців виникає бажання тримати свій капітал у грошовій формі, а при низькій нормі відсотку – здійснювати інвестиції, і тим самим збільшувати обсяги виробництва та розширювати зайнятість.

11.2. Кредит як форма руху позичкового капіталу. Банки та їх функції.

Місце та роль кредиту в економічній системі суспільства визначається перш за все функціями, що він виконує:

1. Перерозподільна функція.

2. Кредит сприяє економії витрат обігу шляхом розвитку безготівкових розрахунків через банки, прискорення обігу грошей та заміни частини готівкового обігу кредитними знаряддями обігу.

3. Прискорення концентрації та централізації капіталу. Процес концентрації капіталу є необхідною умовою стабільного розвитку економіки та пріоритетною метою будь якого суб'єкту господарювання. Реальну допомогу в вирішенні цієї задачі надають запозичені кошти, що дозволяють суттєво

розширити масштаби виробництва і таким чином забезпечити додаткову масу прибутку. Він виявився одним з чинників перетворення підприємств у акціонерні товариства.

Самостійні форми кредиту:

Комерційний кредит – кредит, що надається товаровиробниками один одному при продажу товарів у вигляді відстрочки сплати грошей за продані товари. Це одна з перших форм кредитних відносин в економіці, що призвела до вексельного обігу та посприяла розвитку безготівкового грошового обігу.

Банківський кредит – це кредит, що надається банками, спеціалізованими кредитно-фінансовими установами підприємцям і іншим позичальникам у вигляді грошових позик. Це основний вид кредиту у сучасних умовах. Банківський кредит долає вузькі кордони комерційного кредиту, тому що він не обмежений напрямом та сумами кредитних угод.

Споживчий кредит – це надання відстрочки сплати за товари особам, що придбали ці товари для споживання. Продаж у розстрочку з наданням споживчого кредиту практикується частіше за все у відношенні так званих товарів тривалого користування (меблі, автомобілі, квартири та ін.) Велике зростання споживчого кредиту пояснюється тим, що він вигідний як виробникам та продавцям (прискорюється процес реалізації, збільшується попит), так і населенню (з'являється можливість придбання коштовних товарів, які іншим шляхом купити неможливо з-за обмеженості доходів).

Державний кредит. Основна ознака цієї форми кредиту – неодмінна участь держави в особі органів виконавчої влади різних рівнів. Держава може виступати у ролі кредитора, позичальника та гаранта. Основною формою кредитних відносин при державному кредиті є такі відносини, при яких держава виступає позичальником коштів, розміщуючи позики через банки. Тому державний кредит переплітається з банківським. Причина зростання державного кредиту – дефіцит бюджету.

Іпотечний кредит – це кредит, що надається банками під заставу нерухомості (землі, будинків тощо).

Міжнародний кредит – рух позичкового капіталу у сфері міжнародних економічних відносин, пов'язаний з наданням валютних і товарних ресурсів. У якості кредиторів та позичальників виступають банки, підприємства, держави, міжнародні та регіональні установи.

Мобілізацію всіх грошових засобів та їх перетворення у позичковий капітал забезпечує банківська система.

Банки (від італ. banco – лавка) – це особливий вид підприємств, що здійснюють рух позичкових капіталів, їх мобілізацію і розподіл. Сукупність банків створює банківську систему. До неї входять різні види банків. За формою власності банки розрізняють як державні, приватні, акціонерні. За характером діяльності банки підрозділяються на емісійні, комерційні, іпотечні, спеціальні кредитні інститути, що включають інвестиційні банки, спеціалізовані банківські установи, спеціалізовані небанківські установи.

Сучасна банківська система має дворівневу побудову. Її основу складають комерційні банки, а поверховий рівень – центральний банк. В

Україні дворівнева банківська система почала формуватися на початку 90-х років.

Особливу роль у банківській системі будь якої країни займає центральний банк. В Україні центральним банком є Національний банк України, на який покладені наступні функції:

- кредитно-грошове регулювання. Центральний банк є єдиним емісійним центром готівкових грошей. Управляючи пропозицією грошей в національній економіці, центральний банк має змогу впливати на ступень ділової активності підприємств, зайнятість та інфляцію;

- контроль за діяльністю комерційних кредитних установ;

- кредитно-розрахункове обслуговування уряду;

- формування та збереження офіційних золотовалютних резервів країни.

Комерційні банки складають основу кредитної системи країни та концентрують основну частину її ресурсів. Комерційні банки являють собою банки, що здійснюють кредитування промислових, торговельних та ін. підприємств, головним чином за рахунок тих грошових засобів, які вони одержують у вигляді вкладів.

Інвестиційні банки займаються фінансуванням та довгостроковим кредитуванням різних галузей господарства. На відміну від комерційних банків мобілізують основну частину своїх ресурсів шляхом випуску власних акцій і облігацій.

Операції банків можна підрозділити на дві великі групи: кредитні і комісійні. У свою чергу кредитні операції банків включають пасивні і активні операції.

Пасивними називаються операції, за допомогою яких банки мобілізують тимчасово вільні кошти утворюють свої ресурси. До банківських ресурсів (пасивів) відносяться власні капітали банків і вклади, або депозити.

Активними операціями вважаються операції, за допомогою яких банки розміщують сконцентрований грошовий капітал. До них відносять: облік векселів, надання позики під вексель або за відсотки, під товарні та фондові операції.

Комісійні операції банків відрізняються від кредитних тим, що при їх здійсненні банки не надають своїм клієнтам позик, а виконують їх платіжні та інші доручення, одержуючи за це комісію, тобто винагороду за посередництво. До комісійних операцій відносять перевідні, акредитивні, інкасові, довірчі, торгівельно-комісійні.

В умовах переходу до ринкової економіки в Україні з'являються нові операції банків. До них можна віднести:

- управління портфелем інвестицій фірми;

- лізинг;

- факторинг;

- консалтинг.

Банки здійснюють свої операції заради одержання прибутку. Засоби створення банківського прибутку та його структура: різниця між відсотками, які банки беруть з позичальників, та відсотками, які вони сплачують

вкладникам; прибуток на власний капітал (відсотки і дивіденди); прибуток від інвестицій, що здійснені за рахунок чужих коштів; прибуток від біржових операцій (різниця курсів цінних паперів); комісійні винагороди.

Норма банківського прибутку тяжіє до середньої норми прибутку, що зумовлюється міжгалузеву конкуренцією.

Перед банкіром стоять дві цілі, що суперечать одна одній. Перша ціль – прибуток. Тому банки надають кредити і роблять своїм клієнтам інші послуги. З іншого боку, банк повинен прагнути безпеки. Для банків безпека забезпечується ліквідністю, зокрема, такими ліквідними активами, як готівка і надлишкові резерви.

11.3. Акціонерний капітал і акціонерне товариство

Акціонерна форма виступає чинником демократизації відносин власності. Однак можливість демократизації власності не завжди реалізується. Тому соціально-економічна сутність акціонерної власності розкривається у діалектично суперечливому поєднанні позитивних і негативних її сторін.

До позитивних сторін акціонерної власності слід віднести:

- можливість збирати великі суми грошей для великих ділових проектів;
- обмежена відповідальність акціонерів. Акціонерне товариство дозволяє звести відповідальність підприємців до мінімуму;

- акціонерне товариство дозволяє вкласти гроші у виробництво та торгівлю і тим громадянам, які не хочуть або не можуть займатися підприємництвом самі. Вони дають тільки гроші на розвиток справи, купуючи акції і стаючи співвласниками фірми без ризику загубити при її невдачі суму більшу за витрачену на купівлю цінних паперів;

- посилення зацікавленості трудящих, що вклали свої кошти у фонди акціонерного капіталу, у більш ефективному використанні засобів виробництва, сировини, електрики, збереженні техніки, у раціональному використанні робочого часу тощо;

- акціонерна власність може сприяти деякій демонополізації економіки. С цією метою велику монополію розділяють на окремі підрозділи і кожному з них надають статус самостійного акціонерного товариства;

- акціонерна форма підприємництва універсальна, тому що придатна практично в будь-якій сфері ділової активності. Акціонерами можуть бути промислові підприємства, банківські установи, торгові та транспортні організації та ін., що дозволяє об'єднати різноманітні господарські одиниці у цілісні комплекси.

До негативних рис акціонерної форми власності слід віднести:

- можливість за допомогою акцій нейтралізувати трудові заощадження і тим посилювати економічний контроль над значною кількістю населення;

- втрата мільйонами дрібних акціонерів своїх заощаджень під час економічних криз;

- встановлення контролю з боку гігантських компаній над дрібнішими компаніями шляхом купівлі контрольного пакету акцій;

- здійснення акціонерними компаніями на фондовому ринку різних фінансових махінацій з метою надмірного збагачення;
- можливість підкупу за допомогою акцій вищих чиновників державного апарату, законодавців.

Акціонерні підприємства бувають двох видів: акціонерні товариства відкритого типу (в деяких країнах їх називають публічними), акції якого можуть розповсюджуватися шляхом відкритої підписки, купівлі-продажу на біржі; акціонерні товариства закритого типу, акції якого розповсюджуються тільки серед його засновників і не продаються на вільному ринку.

Відкриті та закриті акціонерні товариства мають свої сильні та слабкі сторони. Зокрема, у закритому акціонерному товаристві має місце єдність праці та власності, більша соціальна справедливість, привласнення робітниками результатів своєї праці, але закрите акціонерне товариство має слабкі інвестиційні потенції. Навпаки, відкрите акціонерне товариство відзначається масштабністю об'єднаного капіталу, можливостями здійснення особливо великих проектів, економічним контролем над діяльністю підприємства з боку різних соціальних сил, але його акціонери не є робітниками, привласнюють доход, що створений не ними.

Існування акціонерного товариства забезпечує випуск і обіг акцій.

Акція – це цінний папір без встановленого терміна обігу, що посвідчує внесення коштів на цілі створення або розвитку підприємства і надає право її власнику на:

- участь в управлінні підприємством,
- одержання частини прибутку у вигляді дивіденду,
- участь у розподілі майна в разі ліквідації підприємства.

11.4. Земельна рента: сутність і форми. Ціна землі

Капіталістична земельна рента з'явилася в результаті розпаду феодалізму, диференціації селянства, проникнення капіталістичних відносин у сільське господарство, з'явлення у ньому нових класів – пролетаріату і буржуазії.

Рента – дохід, що постійно одержується з капіталу, землі, майна, яке не пов'язане з підприємницькою діяльністю. Рентою називають також прибуток, що отримує власник по облігаціях державних позик.

Додатковий прибуток, що з'являється на кращих і середніх землях, привласнюється орендодавцем і утворює диференційну земельну ренту.

Причиною утворення диференційної ренти є монополія на землю як об'єкт капіталістичного господарства.

К. Маркс розглядає диференційну ренту подвійного роду: диференційна рента I і II.

Основу диференційної ренти I складає різниця між індивідуальною ціною виробництва продукції на кращих і середніх землях I суспільною ціною, яка визначається ціною виробництва продукції на найгірших ділянках землі. Ця різниця і привласнюється земельними власниками при здачі землі в оренду сільськогосподарським підприємцям.

Диференційна рента I з'являється не тільки як різниця між родючістю земель, але й внаслідок різниць у місті розташування відносно до ринку, транспортних шляхів та ін. Ці різниці породжують нерівність транспортних та інших витрат у розрахунку на одиницю продукції, що складає умови для утворення диференційної ренти I за місцем розташування.

Диференційна рента II пов'язана з інтенсивним веденням сільського господарства. За додатковими вкладаннями капіталу в одну і ту ж земельну площу, збільшується родючість ґрунту, зростає врожайність, з являються надприбутки, що утворюють диференційну ренту II.

Диференційна рента II — додатковий одержуваний прибуток від додаткових капіталовкладень; додаткова вартість, додатковий прибуток на цьому шматку землі постає у вигляді різниці між суспільними і індивідуальними цінами.

Причиною утворення диференційної ренти є монополія на землю як на об'єкт господарства; умовами – неоднакова продуктивність праці, що пов'язана з плодючістю і місцем розташування земель і додатковими вкладаннями капіталу; джерело – додаткова вартість, що створюється найманою працею сільськогосподарських робітників.

При існуванні приватної власності на землю, крім диференційної ренти, є ще один вид ренти, який не пов'язаний з різницею між суспільною та індивідуальною цінами виробництва продукту. Рента, що сплачується з усіх ділянок землі, є **абсолютна рента**.

Різниця абсолютної ренти від диференційної:

- вона не пов'язана ні з родючістю ні з місцем розташування земельних ділянок і не залежить від різниці в продуктивності додаткових вкладень капіталу в ту ж саму ділянку землі;
- її приносять усі ділянки, що обробляються. Причина утворення абсолютної ренти є монополія приватної власності на землю. Приватна власність на землю дає право землевласнику не допускати використання своєї землі, доки не буде сплачено оренду.

Найбільша заслуга Маркса в тому, що він створив наукову теорію абсолютної ренти. Відомо що розробкою теорії ренти займався і Давід Рікардо (представник класичної політичної економіки). Але Рікардо нехтував існуванням ренти на гірших землях.

Окрім диференційної і абсолютної ренти існує ще й монопольна рента.

Монопольна рента – це особлива форма земельної ренти, яка утворюється внаслідок підвищення ціни над вартістю товару, що вироблено в особливо сприятливих природних чи інших умовах.

В умовах капіталізму земля є об'єктом купівлі-продажу, має ціну. Сама по собі земля вартості не має, тому що вона не є продуктом людської праці. Однак тому що існує приватна власність на землю, вона продається і купується. При визначенні ціни землевласник виходить з суми ренти, яку має з цієї ділянки. Продаючи землю він розраховує отримати гарантований прибуток не менший, ніж складає рента.

Ціна землі – капіталізована рента. Вона дорівнює грошовому капіталу

такої величини, який приносить його власнику щорічний прибуток, що дорівнює у вигляді банківського відсотку, якщо покласти той в банк.

Ціна землі постійно зростає, оскільки з розвитком капіталізму величина ренти зростає, а норма позичкового відсотка падає.

Земля – унікальний засіб виробництва: вона кількісно обмежена, її неможливо перемістити, як економічний ресурс земля не має трудового походження і, внаслідок цього, витрат на виробництво. Кількість землі фіксовано, її пропозиція абсолютно нееластична.

Обмеженість землі призводить до того, що всі ділянки стають зайнятими різними власниками, які перешкоджають доступу до них інших суб'єктів.

Аграрні відносини – це економічні відносини, які складаються в сільському господарстві з приводу володіння і використання землі.

В економіці України аграрні відносини мають такі риси:

- відсутність крупної приватної власності на землю, власників і підприємців, які використовують у великих обсягах найману працю;
- утворення колективних сільськогосподарських підприємств, акціонерних товариств відкритого і закритого типу;
- функціонування державних підприємств насінницького, племінного та інших напрямків,
  - створення фермерських господарств;
  - наявність особистого підсобного господарства;
  - розвиток садівництва і городництва мешканців робітничих селищ.

ТЕМА 12. СУСПІЛЬНЕ ВІДТВОРЕННЯ. СУСПІЛЬНИЙ ПРОДУКТ І ЙОГО ОСНОВНІ ФОРМИ

12.1. Сутність, критерії та типи суспільного відтворення.

12.2. Суспільний продукт і показники, що характеризують його величину.

12.3. Національне багатство: сутність та структура.

12.4. Розподіл і перерозподіл національного доходу.

12.5. Використання національного доходу: споживання, заощадження, інвестиції.

12.6. Нерівність, бідність та державна політика перерозподілу доходів.

12.1. Сутність, критерії та типи суспільного відтворення

Відтворення можна розглядати на рівні мікроекономіки, коли безперервність, повторюваність виробництва відбувається в межах окремого підприємства, домогосподарства. Відтворення здійснюється і на рівні національної економіки, тобто на макрорівні. Макроекономіка об'єктом вивчення має суспільне (національне) виробництво в цілому.

Суспільне виробництво за своєю структурою складається з таких стадій або фаз: власне виробництво, розподіл, обмін, споживання.

Виробництво, розподіл, обмін і споживання завжди слід розглядати як органічне ціле, як єдиний безперервний відтворювальний процес.

Суспільне відтворення – це процес суспільного виробництва в постійно повторюваному зв'язку і в безперервному поновленні.

Основними положеннями теорії відтворення, створеної представниками класичної буржуазної політекономії та К. Марксом, є:

По-перше, виробництво матеріальних благ – це безперервно повторюваний процес.

По-друге, результатом суспільного відтворення є створення суспільного продукту, що має двояку форму: натурально-речову і грошову.

По-третє, суспільне відтворення включає чотири фази суспільного виробництва: безпосередньо виробництво, розподіл, обмін, споживання.

По-четверте, суспільне відтворення передбачає певну пропорційність у розвитку галузей народного господарства.

По-п'яте, суспільне відтворення як і суспільне виробництво включає два підрозділи, а саме: виробництво засобів виробництва і виробництво предметів споживання.

По-шосте, джерелом розширеного суспільного відтворення є додатковий продукт.

По-сьоме, у процесі суспільного відтворення створюються суспільні фонди: фонд відшкодування, фонд нагромадження, фонд споживання.

Розрізняють такі **типи відтворення**:

Розрізняють три типи суспільного відтворення: просте, розширене й звужене.

Просте суспільне відтворення означає, що суспільне виробництво з року в рік повторюється в незмінних масштабах.

Розширене суспільне відтворення передбачає, що суспільне виробництво з року в рік повторюється у зростаючих масштабах.

Нарешті, **звужене суспільне відтворення** – це повторення процесу суспільного виробництва у скороченому обсязі.

Тільки розширене суспільне відтворення забезпечує постійне збільшення обсягів суспільного виробництва, а цим самим більш повне задоволення зростаючих потреб суспільства. Тому просте відтворення не є характерним для людського суспільства.

Характеристикою факторів виробництва:

I. Екстенсивне суспільне відтворення – це збільшення масштабів виробництва за рахунок залучення додаткових матеріально-речових і трудових ресурсів на попередній технічній основі і при тому же рівні кваліфікації працівників.

II. Інтенсивне суспільне відтворення – це збільшення масштабів виробництва за рахунок якісного вдосконалення факторів виробництва, зокрема переходу на нову технічну основу, застосування прогресивних технологій, підвищення кваліфікації працівників тощо.

III. Змішане суспільне відтворення – це збільшення масштабів виробництва за рахунок як збільшення кількості ресурсів, що залучаються у виробництво, так і якісного їх вдосконалення.

Щоб забезпечити інтенсивний шлях розвитку виробництва, необхідно:

- 1) оновлення техніки й модернізація виробництва;
- 2) краще використання всіх ресурсів;
- 3) прогресивні зрушення в галузевій структурі виробництва;
- 4) підвищення кваліфікації кадрів;
- 5) зміцнення трудової дисципліни, підсилення мотивації до праці;
- 6) природоохоронні заходи;
- 7) вдосконалення управління;
- 8) раціоналізація зовнішньоекономічних зв'язків.

12.2. Суспільний продукт і показники, що характеризують його величину

Найбільш узагальнюючим показником функціонування суспільного виробництва є **сукупний суспільний продукт** – товари і послуги, створені працею сукупного працівника у різних сферах і галузях виробництва за певний проміжок часу (переважно за рік). **Сукупний суспільний продукт (ССП)**– це виражена в ринкових цінах сукупність товарів і послуг, вироблених протягом року.

За своєю натурально-речовою структурою ССП поділяється на засоби виробництва і предмети споживання.

В умовах ринкової економіки ССП виступає як у натурально-речовій, так і у вартісній формах. Вартісна структура ССП – це сума вартості спожитого постійного капіталу (с), змінного капіталу (v) й додаткової вартості (m).

Показниками, які характеризують величину сукупного суспільного продукту, є: валовий внутрішній продукт (ВВП); валовий національний продукт (ВНП), чистий національний продукт (ЧНП) і національний доход (НД).

ВВП є узагальнюючим економічним показником, який виражає в ринкових цінах сукупну вартість товарів і послуг, створених всередині країни і тільки з використанням чинників виробництва даної країни.

ВНП виражає сукупну вартість кінцевих товарів і послуг, створених не тільки всередині країни, але і за її межами, і відрізняється від ВВП на величину, яка дорівнює сальдо розрахунків з зарубіжними країнами.

ВНП – це сума доходів підприємств, організацій і населення в матеріальному і нематеріальному виробництві. ВНП може розраховуватися двояким чином: а) як сума витрат кінцевих користувачів на купівлю товарів і послуг; б) як сума доходів суб'єктів господарської діяльності, створених у процесі виробництва.

Чистий національний продукт (ЧНП) – це створений валовий національний продукт за вирахуванням тієї частини створеного продукту, який

необхідний для заміщення засобів виробництва, зношених у процесі випуску продукції (амортизаційні відрахування).

$$ЧНП = ВВП - Ам$$

Національний дохід – це реальний дохід, який використовується у суспільстві для особистого споживання та розширеного відтворення і виражає виробничі відносини між людьми з приводу виробництва, розподілу, споживання та використання необхідного і додаткового продукту.

Національний дохід з погляду витрат праці поділяють на необхідний і додатковий.

Необхідний продукт – це частина національного доходу, яка використовується на відтворення людини: передусім витрати на житло, одяг, продукти харчування, соціальні та духовні потреби.

Додатковий продукт – це частина національного доходу, яка використовується на розширення виробництва, створення резервного фонду, виплати дивідендів, збагачення панівного класу (придбання ним предметів розкоші, будівництво дорогих яхт тощо).

12.3. Національне багатство, його структура

Національне багатство – це сукупність матеріальних і духовних благ, які є у розпорядженні суспільства. Іншою мовою, національне багатство – це сукупність створених і нагромаджених у країні працею всього суспільства матеріальних благ, рівня освіти, виробничого досвіду, майстерності, творчого обдарування населення, які призначені для розширеного відтворення і досягнення головної мети суспільства.

Найважливішими **складовими національного багатства** є :

1) створені й нагромаджені в країні виробничі фонди, які, у свою чергу, поділяють на основні й обігові. До основних виробничих фондів належать засоби праці (машини, устаткування, будівлі, споруди тощо), що використовуються в декількох виробничих циклах. До оборотних – предмети праці (сировина, матеріали, паливо тощо), що витрачаються повністю впродовж одного виробничого циклу;

2) основні невиробничі фонди, тобто фонди, які функціонують у соціальній сфері, – школи, лікарні, житлові будинки, культурно-освітні та спортивні заклади тощо;

3) домашнє майно населення: житлові будинки, товари тривалого використання, одяг тощо;

4) товарні запаси народного господарства (запаси готової продукції на складах, резервні страхові запаси);

5) природні ресурси, що залучені у процес суспільного виробництва або розвідані і можуть бути залучені в нього (земля, ліси, води, корисні копалини, повітря тощо).

Розподіл національного багатства в суспільстві залежить від форми власності на засоби виробництва, усієї системи економічних відносин, рівня

розвитку продуктивних сил, соціальної структури, політичної, юридичної влади та інших факторів.

12.4. Розподіл і перерозподіл національного доходу

Розподіл національного доходу відбувається на мікрорівні, тобто на рівні підприємств, де створюється національний дохід, між власниками факторів виробництва (робочої сили і засобів виробництва). Критерієм розподілу національного доходу є функції, які виконують власники факторів виробництва. Власник робочої сили виконує функцію безпосереднього створення результатів виробництва. Внаслідок цього критерію національний дохід розподіляється у формі таких видів доходів: заробітна плата, прибуток, позичковий відсоток, дивіденд, рента. Усі ці види доходів називаються функціональними доходами. Водночас їх можна назвати первинними, або основними доходами. У привласненні тієї чи іншої специфічної форми доходу й відбувається економічна реалізація власності на даний фактор виробництва.

Розподіл національного доходу здійснюється під впливом багатьох чинників, угруповання яких дозволяє визначити наступні: закони, що регулюють розвиток продуктивних сил (поділу праці, спеціалізації та кооперації, концентрації виробництва, підвищення продуктивності праці тощо); економічні закони функціонування ринку (закони попиту і пропонування, закон вартості, закон грошового обігу та ін.); трансформація відносин економічної власності (наприклад, з розвитком процесу акціонування власності і широким розповсюдженням акцій серед населення збільшується частка дивідендів).

Перерозподіл національного доходу здійснюється через: державний бюджет (прямі податки); механізм непрямих податків (ціноутворення); систему кредитних відносин; оплату послуг робітників, зайнятих у сфері нематеріального виробництва; державні позики. Внаслідок цього формуються вторинні або похідні доходи. У сучасних економічних системах похідні доходи формуються також через виплати із фондів соціального страхування, стипендії, відсотки по вкладах, виграші по облігаціях, лотереях тощо. Отже, суб'єктами перерозподілу НД є всі види підприємств, переважна більшість населення, яка працює і сплачує податки, і та, що отримує соціальні виплати з бюджету. У результаті перерозподілу НД формуються кінцеві доходи домогосподарств, держави та підприємств матеріальної і нематеріальної сфери виробництва. Кінцеві доходи домогосподарств по суті є сума доходів від участі у будь-якій господарській діяльності і трансфертних платежів (виплати соціального страхування по старості, від нещасних випадків, виплати по безробіттю, різноманітні виплати неімущим, непрацездатним тощо). Трансфертні платежі – це виплати, які не пов'язані з трудовою діяльністю, тобто не зароблені, а одержані. З реалізацією індивідуальних доходів пов'язана заключна стадія руху національного доходу – його використання.

12.5. Використання національного доходу: споживання, заощадження, інвестиції

Споживання національного доходу пов'язане з задоволенням потреб домогосподарств у товарах та послугах протягом певного періоду (один рік). Основними компонентами споживання є такі групи: товари тривалого користування, поточного користування і послуги. Проте, доходи використовуються не тільки на споживання, а й на заощадження. Його здійснюють домогосподарства, підприємства, організації та держава. Рівень споживання і заощадження тісно пов'язаний з рівнем одержуваних доходів. На споживання і заощадження впливають суб'єктивні чинники: середня і гранична схильність до споживання і заощадження. Середня схильність до споживання – це визначена у відсотках доля національного доходу, яка використовується на споживання. Середня схильність до заощадження – це визначена у відсотках доля національного доходу, яка використовується на заощадження.

Заощадження є вартісним показником інвестицій і нагромадження капіталу. Інвестиції корпорації (підприємства) – це заплановане збільшення факторів виробництва (технологій, знаряддя, предметів праці тощо) з метою розширення виробництва і розвитку продуктивних сил підприємства. Джерелом інвестицій є прибутки підприємців та заощадження домогосподарств.

На інвестиції впливає багато чинників, серед яких слід зазначити наступні: розмір доходів, які використовуються на інвестиції (розмір заощадження домогосподарств та частки прибутку підприємця, що використовується для інвестицій; рівень позичкового відсотку.

Інвестиції більшою мірою впливають на зростання національного доходу, ніж споживання: зростання інвестицій → поширення масштабів виробничої діяльності → зменшення безробіття → збільшення доходів → збільшення попиту → збільшення виробництва товарів та послуг → зростання національного доходу.

12.6. Нерівність, бідність та державна політика перерозподілу доходів

З розподілом національного доходу пов'язана проблема нерівномірності доходів, яка була обумовлена нерівністю в розподілі власності на фактори виробництва, нерівністю людей з погляду стану здоров'я, здібностей та ін. З проблемою нерівності в останній час пов'язується таке соціальне явище, як бідність.

Бідність – це довгочасна відсутність ресурсів, яка не може бути компенсована ні попередніми заощадженнями, ні тимчасовим відмовленням від визначеного типу споживання. Критерієм бідності деякий час була межа малозабезпеченості. Саме вона визначала поріг бідності, тобто такий рівень доходів, нижче якого неможливо одночасно забезпечити людині і мінімальний рівень споживання, і задоволення найпростіших людських потреб.

Прожитковий мінімум – це розмір грошових коштів, що необхідні для підтримки життєдіяльності людини та відновлення її робочої сили. Це

важливий соціальний показник, який розробляється практично у всіх розвинених країнах. Він є лише основою визначення мінімальної заробітної плати, мінімальної пенсії, усіх видів соціальної допомоги.

Вирішення питань нерівності і бідності зумовлене не тільки станом економіки, а й державною політикою у перерозподілі національного доходу. В основі цієї політики – задача досягнення більшої рівності у доходах і забезпечення соціальної безпеки.

Діяльність держави в межах індивідуального розподілу здійснюється за допомогою фінансової і соціальної політики за наступними напрямками: надання колективних благ і послуг (освіта, медицина) безкоштовно або за цінами, доступними для низькооплачуваних категорій людей; компенсаційні ціни на продукти першої необхідності, які складають найбільшу частку витрат найменш забезпечених людей; дотації певним групам економічних суб'єктів (хліборобам, експортерам, малим підприємцям); витрати на соціальне забезпечення та сімейні допомоги.

Слід виділити умови економічної ефективності політики регулювання доходів. По-перше, вона не повинна забезпечувати зрівняльність, бо нерівність доходів є джерелом незадоволеності і саме цьому – джерелом людського прогресу. По-друге, політика регулювання доходів може бути ефективною, коли підвищує купівельну спроможність як відносно загального обсягу товарів і послуг, так і їх структури. По-третє, необхідно раціонально використовувати засоби політики перерозподілу, які виключали би їх двозначність.

Розглянута проблема стає актуальною в сучасних умовах господарювання в Україні, яка прагне одночасно до подолання кризисного стану і бідності населення.

ТЕМА 13. ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК. ЗАЙНЯТІСТЬ, ВІДТВОРЕННЯ РОБОЧОЇ СИЛИ ТА ЇХ РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВОЮ

- 13.1. Економічний розвиток та економічне зростання.
- 13.2. Роль НТР в економічному розвитку та моделі економічного зростання.
- 13.3. Економічне зростання та економічні цикли.
- 13.4. Сутність і форми зайнятості..
- 13.5. Сутність безробіття та державне регулювання зайнятості за умов змішаної економіки.
- 13.6. Розширене відтворення робочої сили та вплив на нього держави.

13.1. Економічний розвиток та економічне зростання

Провідним показником економічного розвитку країни є ВВП на душу населення. За цим показником країни поділяють на розвинуті і країни, що

розвиваються.

Економічне зростання означає процес кількісно-якісних зрушень у межах технологічного способу виробництва, зумовлених відповідними суперечностями та чинниками і виражається у збільшенні обсягів суспільного виробництва. Економічне зростання належить до техніко-економічних категорій і тому безпосередньо не торкається змін в інших елементах економічної системи, передусім у суспільній формі – відносинах економічної власності.

Розрізняють два основних типи економічного зростання – екстенсивний та інтенсивний.

За **екстенсивного типу економічне зростання** досягається внаслідок кількісного приросту всіх елементів продуктивних сил, насамперед, факторів виробництва, за незмінного рівня технічної основи виробництва.

Основними факторами екстенсивного типу економічного зростання є:

- 1) збільшення обсягу інвестицій за збереження існуючого рівня технології;
- 2) збільшення кількості працівників;
- 3) зростання обсягів оборотних фондів (сировини, матеріалів тощо).

За **інтенсивного типу економічного зростання** збільшення масштабів випуску продукції досягається внаслідок якісного вдосконалення всієї системи продуктивних сил, насамперед, речових і особистісних факторів виробництва.

Основними факторами інтенсивного типу економічного зростання є:

- 1) впровадження нової техніки і технології на основі передових досягнень науково-технічного прогресу, основою яких є процес інвестування виробництва;
- 2) підвищення загальноосвітнього і професійного рівня працівників;
- 3) розвиток підприємницьких здібностей;
- 4) випереджаючий розвиток інформаційної сфери, інформатизація господарської діяльності.

У процесі розширеного відтворення відбувається поєднання інтенсивних і екстенсивних чинників економічного зростання, тобто також існує **змішаний тип економічного зростання**. Тому розрізняють переважно інтенсивний або переважно екстенсивний тип такого зростання.

Основними показниками динаміки економічного зростання на макроекономічному рівні є зростання обсягів валового внутрішнього продукту або національного доходу, темпи зростання цих показників у розрахунку на душу населення та ін.

Якість економічного зростання виражається у покращенні життєвого рівня більшості населення, умов праці, зростанні загальноосвітнього, професійного та культурного рівнів зайнятого населення, збільшенні вільного часу тощо.

Ця мета в кожному суспільстві конкретизується відповідно до вимог основного економічного закону, етапів розвитку. Тому соціальною формою економічного зростання при капіталізмі є відносини економічної власності між класом найманих працівників і класом капіталістів з приводу використання

робочої сили та привласнення результатів суспільного виробництва у всіх сферах соціального відтворення.

13.2. Роль НТР в економічному зростанні та моделі економічного зростання

Науково-технічний прогрес має еволюційну та революційну форми розвитку. Революційна форма НТП означає появу принципово нових видів техніки, предметів праці, фундаментальних наукових відкриттів, їх практичного застосування та ін., тобто докорінну революційну зміну технологічного способу виробництва – НТР.

Глибинна сутність НТР виявляється в її основних рисах, розгортаючись у цілісну систему, охоплюючи основні структурні елементи технологічного способу виробництва.

Першою такою рисою є перетворення науки на безпосередньо продуктивну силу. Найважливішими особливостями перетворення науки на безпосередньо продуктивну силу є: 1) наука в більшості галузей поступово перетворюється на початкову стадію безпосереднього матеріального виробництва; 2) "онаучування" виробництва, тобто посилення наукового характеру виробничих процесів; 3) перетворення праці вченого на продуктивну працю сукупного працівника; 4) у системі "наука – техніка – виробництво" та у наукомістких галузях переважає розвиток науки; 5) результати наукових досліджень стають товаром (патенти, ліцензії, "ноу-хау") та ін.

Другою важливою рисою НТР є кардинальні зміни у техніці – штучно створених засобах праці, які посідають проміжне місце у взаємодії людини і природи. Праця людини все більше замінюється працею машин. Людина звільняється не лише від ручної праці, а й від виконавчих функцій, частково від функцій розумової праці нетворчого змісту. У результаті функціонування автоматизованої системи людина виходить із безпосереднього процесу виробництва і стає поряд з ним, а автомати, крім винятково виконавчих функцій, усе більше виконують функції контролю й управління.

Третьою характерною рисою НТР є докорінні перетворення головної продуктивної сили – людини-працівника. Такі перетворення людини-працівника передбачають перевагу розумових зусиль, духовних здібностей людини до організації й управління виробництвом, високий рівень освіти і кваліфікації. Це водночас означає, що серед потреб людини вирішальну роль відіграватимуть потреби у вільній і творчій праці, універсальному характері її дій, власному вдосконаленні, виявленні талантів.

Четвертою характерною рисою НТР є докорінне перетворення предметів праці, поява принципово нових видів матеріалів із попередньо заданими властивостями. Вони створюються на основі синтезу використовуваних раніше матеріалів і речей, що мають необхідні фізико-хімічні властивості. Так були створені композитні матеріали (поєднання матеріалів та кераміки і т. ін.), сплави різних металів, полімери, надчисті

матеріали, хімічне волокно тощо. Внаслідок цього знижується матеріаломісткість виробництва, а отже, зменшуються потреби у капіталовкладеннях.

П'ятою важливою рисою НТР, що виникає на основі попередніх, є впровадження принципово нових технологій, що з'явилися на базі фундаментальних відкриттів. До них належать лазерні, плазмові, мембранні, електронно-променеві та інші технології. Цим технологіям властиві маловідходність, зростання продуктивності у десятки разів, висока якість продукції, екологічна чистота та ін.

Основними кінцевими цілями економічного зростання є підвищення матеріального добробуту населення і підтримка національної безпеки. Підвищення матеріального добробуту як головна мета економічного зростання проявляється в таких основних критеріях

1. Рівень розвитку продуктивних сил. Саме за ним оцінюється ступінь оволодіння силами природи, рівень науково-технічних досягнень даного суспільства в кожен даний момент, рівень розвитку виробництва в цілому.

2. Збільшення доходів у середньому на душу населення. Досягнення цієї мети одержує своє відображення в темпах зростання національного доходу на душу населення.

3. Економія вільного часу. Дозвілля є одним з життєвих благ, але не знаходить відображення в показниках реального валового національного продукту і національного доходу країни. Тому при оцінці ступеня досягнення даної мети необхідно брати до уваги, відбувалося чи ні протягом розглянутого періоду скорочення робочого тижня і робочого року, загальної тривалості трудової діяльності робітників та службовців.

4. Поліпшення розподілу національного доходу серед різних шарів населення. Якби просте збільшення реального НД супроводжувалося значним погіршенням його розподілу, то більша частина населення взагалі не вважала економічне зростання поліпшенням, тому що їх добробут не змінився або навіть зменшився. Тому важливо, щоб у процесі економічного розвитку підтримувалися принципи соціальної захищеності стосовно непрацевдатних і безробітних.

5. Поліпшення якості і зростання розмаїтості виготовлюваних товарів і послуг. Ця складова не знаходить прямого відображення в показнику НД. У той же час цілком допустимо припустити, що вища якість і диференціація товарів сприяють підвищенню споживчої задоволеності, а отже, одержують своє відображення у збільшенні витрат на купівлю товарів та послуг, сукупний розмір яких характеризує обсяг виробленого НД.

13.3. Економічний розвиток та економічні цикли

Вперше системний науковий аналіз економічного циклу і, насамперед, кризи (як основного його елемента) зробив К. Маркс, піддавши конструктивній критиці погляди своїх попередників на цю проблему. На його думку,

економічний цикл – це рух виробництва від початку попередньої до початку наступної кризи. *З погляду суспільної форми економічний цикл* в умовах капіталізму означає період від часу припинення збільшення обсягів капіталістичної власності і навіть часткового її руйнування, наступного зростання цієї власності і до періоду нового припинення такого зростання, з одного боку, та відносин між різними групами капіталістів та найманими працівниками, що виникають при цьому, з другого боку.

Криза – головна фаза економічного циклу, що супроводжується різким скороченням обсягів виробництва, зростанням безробіття, накопиченням товарів у сфері торгівлі та ін.

Скорочення виробництва під час кризи триває доти, доки встановиться ринкова рівновага, тобто відповідність попиту і пропозиції, а отже, послабиться гострота основної суперечності. Після цього кризовий спад припиняється й економіка входить у фазу депресії. **Депресія** – застій у розвитку народного господарства.

Зв'язок депресії з кризою полягає, передусім, у відновленні основного капіталу, але вже на новому, вищому технічному рівні. Тому в наступному циклі економіка досягає більшого піднесення.

Пожвавлення – зростання виробництва в обсягах, яких було досягнуто перед кризою. Вперше після початку кризового спаду зростає попит на засоби виробництва, на робочу силу, відновлюється економічне зростання, збільшуються прибуток і заробітна плата. Під час пожвавлення відновлюється докризовий рівень економічного розвитку й готується майбутнє піднесення.

Піднесення – швидке зростання виробництва, яке супроводжується скороченням безробіття, розширенням обсягів кредиту та ін. Воно характеризується тим, що економіка виходить на рівень, який перевищує попередні рівні. Але саме в цей найсприятливіший для економіки період в її надрах зріють передумови майбутнього спаду.

Антициклічне регулювання економіки – свідомі й цілеспрямовані дії держави, а частково могутніх корпорацій і наднаціональних органів, спрямовані на промисловий цикл з метою зменшення глибини циклічних криз, стабілізації господарської кон'юнктури і темпів економічного зростання.

13.4. Зайнятість та відтворення сукупної робочої сили

Зайнятість за умов капіталізму - це сукупність виробничих відносин між різними економічними суб'єктами (найманими працівниками, капіталістами і державою), що виникають у процесі забезпечення працездатного населення робочими місцями та усвідомленої діяльності людей, спрямованої на виробництво товарів і послуг з метою створення прибутків для власників капіталу, отримання доходу на відтворення робочої сили і задоволення індивідуальних, колективних і суспільних потреб.

З погляду найповнішого використання працездатного населення, інтересів суспільства, а отже, використання найдосконалішої форми

національного багатства слід виділяти **повну зайнятість**, що означає надання суспільством усьому працездатному населенню можливості займатися суспільне корисною працею, на основі якої здійснюється індивідуальне (у межах сім'ї) та колективне (з участю фірм, компаній, держави) відтворення робочої сили і задоволення всіх потреб. Ця форма зайнятості є ознакою справедливого демократичного суспільства, оскільки дозволяє кожному бажаному реалізувати свої сутнісні сили у процесі праці у разі її змістовності, а також є надійним чинником соціального захисту.

Наступною за значимістю формою зайнятості з погляду тих же критеріїв є **раціональна зайнятість**. Така зайнятість наявна в суспільстві при оптимальній (раціональній) структурі народного господарства з урахуванням доцільності перерозподілу та використання трудових ресурсів відповідно до потреб технологічного способу виробництва, адекватності структури робочих місць і трудових ресурсів, їх статево-вікової та освітньо-кваліфікаційної структури.

Капіталістичному типу суспільства найбільшою мірою відповідає **ефективна зайнятість**, тобто зайнятість, що здійснюється відповідно до вимог основного економічного закону, інтенсивного типу відтворення, а отже, критеріїв економічної доцільності найефективнішого використання основних типів капіталістичної власності і капіталу. Вона передбачає наявність циклічного характеру капіталістичного виробництва, а отже, резервної армії праці, значне недовикористання виробничих потужностей тощо.

Аналогічно тому, як робоча сила є однією зі сторін людини-працівника, на макрорівні сукупна робоча сила є складовою сукупного працівника. **Сукупний працівник** – це взаємопов'язаний технологічним способом виробництва, передусім суспільним поділом праці, комбінований персонал працівників, які безпосередньо або опосередковано беруть участь у створенні суспільних споживчих вартостей (у т. ч. втілених у послугах), що формують чистий національний продукт.

Процес формування сукупного працівника поступово переростає межі окремих національних країн і набуває інтернаціонального характеру, в основі якого лежить поглиблення міжнародного поділу праці. Він посилюється утворенням інтеграційних регіональних об'єднань.

13.5. Сутність безробіття та державне регулювання зайнятості за умов змішаної економіки

В політекономічному аспекті безробіття означає неспроможність капіталістичної системи забезпечити частину працездатного населення роботою та можливістю реалізувати власність на свою робочу силу відповідно до вимог законів даного ладу. Це означає, що капіталізм не лише не спроможний, але й не зацікавлений у ліквідації безробіття.

Основними формами безробіття при капіталізмі є: 1) поточне, 2) аграрне, 3) застійне перенаселення.

Найчастіше **поточне перенаселення** – це коротко- і середньотермінове безробіття внаслідок нерівномірного і диспропорційного розвитку продуктивних сил у різних сферах, галузях і районах народного господарства. **Аграрне перенаселення** зумовлене відсутністю достатньої кількості робочих місць у містах, що змушує сільських працівників залишатися в селі та підробляти у містах, оскільки доходів від праці на селі недостатньо для нормального існування. **Застійне перенаселення** характеризується нерегулярністю зайнятості окремих категорій населення (сезонні роботи, надомна праця). Нижчим прошарком цієї категорії безробітних є паупери (непрацевдатні й ті, хто тривалий час не може знайти роботу).

Відповідно до похідних причин (щодо основної) виділяють безробіття:

технологічне (витіснення працівників внаслідок впровадження нової, переважно автоматизованої, техніки);

фрикційне (пов'язане з плінністю робочої сили, зумовленої її професійними, віковими та регіональними переміщеннями);

структурне (зумовлене структурними змінами, що спричиняють невідповідність структури робочих місць і професійну невідповідність);

циклічне (зумовлене економічними циклами і насамперед кризами);

конверсійне (зумовлене закінченням військових дій, значним скороченням виробництва військової продукції);

Залежно від віку розрізняють: молодіжне безробіття, безробіття серед людей старшого віку та ін.

Безробіття завдає значних економічних збитків державі.

За сучасних умов використовуються два основні методи державного регулювання зайнятості: 1) за характером впливу на ринок робочої сили (у т. ч. ринок праці); 2) за ступенем такого впливу. Кожний із них, у свою чергу, поділяється на певні різновиди.

За ступенем впливу на ринок робочої сили (у т. ч. зайнятості) розрізняють заходи прямої дії та опосередкованої. До заходів прямої дії належать ті, що використовуються на мікрорівні (окремі підприємства, галузі та регіони країни) і на макрорівні.

Крім того, на макрорівні розмежовують адміністративні та правові важелі регулювання зайнятості, з одного боку, й економічні – з іншого.

До економічних важелів належать розвиток державного підприємства, державні закупівлі товарів і послуг, надання податкових пільг і субсидій недержавним підприємствам за створення додаткових робочих місць, кредитна, міграційна політика тощо.

13.6. Розширене відтворення робочої сили та вплив на нього держави

З урахуванням сутності людини **розширене відтворення робочої сили** як політекономічна категорія означає процес відтворення на ширшій основі основних рис та властивостей людини економічної (людини-працівника і людини-власника), біологічної та соціальної сторін сутності людини, а отже, не

лише фізичних, але й розумових, творчих, організаторських, духовних здібностей людини, розширене відтворення сукупного працівника.

Розширене відтворення людини-власника означає постійне збільшення реальної заробітної плати залежно від зростання вартості робочої сили, отримання все більшої частки дивідендів або відсотків на заощадження, розширення участі найманих працівників в управлінні власністю на підприємстві, збільшення сімейної власності, поступове подолання соціально-економічного відчуження від засобів виробництва.

Основними чинниками розширеного відтворення робочої сили у розвинених країнах світу є:

- 1) посилення ролі особистого чинника за умов НТР;
- 2) зростання вартості робочої сили, а отже, низки чинників, які детермінують таке зростання;
- 3) наростання та поглиблення процесів соціалізації економічної системи капіталізму;
- 4) посилення ролі особистого чинника у конкурентоспроможності національної економіки та ін.

Роль держави у розширеному відтворенні людини-працівника виявляється у сприянні розвитку системи професійної підготовки і професійної орієнтації, організації навчання та перенавчання безробітних, розвитку освіти, передусім, вищої.

Для розширеного відтворення людини-власника держава в деяких країнах бере активну участь у формуванні власності найманих працівників. Зокрема, шляхом поступового зниження податкових ставок для основної маси платників податків.

ТЕМА 14. ГОСПОДАРСЬКИЙ МЕХАНІЗМ В СИСТЕМІ СУСПІЛЬНОГО ВІДТВОРЕННЯ. ДЕРЖАВА ТА ЇЇ ЕКОНОМІЧНІ ФУНКЦІЇ

14.1. Необхідність й сутність державного регулювання економічної системи. Наукові теорії державного регулювання економіки.

14.2. Принципи і функції державного регулювання економіки.

14.3. Цілі та методи державного регулювання економіки.

14.4. Фінанси. Державний бюджет. Податки.

14.1. Необхідність й сутність державного регулювання економічної системи. Наукові теорії державного регулювання економіки

Втручання держави в економіку має довгу історію.

Історія свідчить про те, що держава завжди забезпечувала та забезпечує у суспільстві владу того класу, який є пануючим в економічному відношенні.

Вперше термін “держава” був запроваджений італійським вченим М. Макіавеллі для визначення держави як інституту політичної влади.

Як показує світовий історичний досвід, держава в усі часи тією чи іншою мірою втручається в економічні процеси. Проте, ступінь цього втручання в різні періоди неоднаковий.

В основі регулювання національної економіки лежать різні економічні теорії, покликані до життя практикою господарювання.

Державне регулювання економіки – це управління соціально-економічним розвитком країни, тобто сукупність заходів державного впливу на об'єкти і процеси з метою певного спрямування господарської діяльності суб'єктів національної економіки, узгодження їхніх інтересів і дій для реалізації певних цілей суспільства.

Аналізуючи погляди вчених стосовно необхідності державного регулювання економіки, необхідно визначити певні етапи в їх еволюції, кожен з яких відповідав переломним періодам в становленні *цивілізаційної* («регульованої») ринкової економіки. Ці періоди характеризуються появою нових форм організації ринкової економіки, що безпосередньо вплинуло на механізм її функціонування.

Економічна теорія періоду самоорганізованого ринку одержала назву «*класична школа*». Її прихильники вважали захист одиничного ринкового суб'єкту (фірми, домогосподарства) від зазіхань держави своїм головним завданням. Це дозволяє характеризувати «класичну школу» як **теорію саморегульованої ринкової економіки**.

Кейнсіанство знаменувало перехід до принципово нового розуміння ринкової економіки – до того, що ринкова економіка потребує регулювання і, що це регулювання може реалізувати держава. Тому *кейнсіанство* можна охарактеризувати як **теорію державно-регульованої** ринкової економіки. Проте, кейнсіанське державне регулювання мало на меті збереження ринкової економіки (конкуренції та вільного ціноутворення), тобто не поривало с класичною традицією. Іншою мовою, це був «наступ» на ринкову економіку, однак заради її врятування.

Широко відома сьогодні *монетаристська концепція*, яка не заперечуючи необхідності державного втручання в економіку, зводила це втручання до «непрямого» – через регулювання грошової маси – впливу.

Отже, **державне регулювання економіки** – це система заходів задля здійснення підтримуючої, компенсаційної та регулюючої діяльності держави, спрямованої на створення нормальних умов ефективного функціонування ринку та вирішення складних соціально-економічних проблем розвитку національної економіки й всього суспільства.

Необхідність втручання держави в економіку зумовлена:

- створенням умов для ефективного функціонування самого ринкового механізму;
- усуненням негативних наслідків ринкових процесів;
- вирішенням проблем, які ринковий механізм вирішити не може або вирішує погано;
- захистом національних інтересів на світовому ринку.

Об'єктами державного регулювання економіки є також сфери, галузі суспільного виробництва, регіони, і, крім того, реальні процеси та явища в економіці, а також умови соціально-економічного розвитку країни.

14.2. Принципи і функції державного регулювання економіки

Основні принципи державного регулювання економіки:

- **принцип наукової обґрунтованості** – врахування вимог об'єктивних економічних законів, а також реалій економічного, політичного, соціального життя суспільства;

- **принцип узгодження інтересів** – державне регулювання економіки має бути механізмом узгодження інтересів різних суб'єктів економіки: загальнодержавних, регіональних, групових (підприємців і працівників; споживачів і виробників тощо), індивідуальних інтересів;

- **принцип системності** – враховуючи той факт, що функціонування національної економіки як великої складної системи передбачає існування різних рівнів та елементів, державне регулювання економіки, охоплюючи різні об'єкти, має виходити із системних засад у вирішенні економічних, політичних, соціальних, науково-технічних, зовнішньоекономічних, культурних, екологічних та інших проблем;

- **принцип цілеспрямованості** – державне регулювання економіки має бути спрямовано на досягнення стратегічних конкретних цілей суспільства шляхом вирішення поточних задач та розв'язання поточних проблем, що виникають у функціонуванні й розвитку економічної системи суспільства;

- **принцип пріоритетності** – виділення основних соціально-економічних проблем розвитку країни, на вирішення яких державі належить зосередити свої поточні зусилля (через обмеженість наявних державних ресурсів – фінансових, матеріальних, трудових, інформаційних та інших);

- **принцип комплексності** – необхідність використання державою усього арсеналу засобів та інструментів, що є в її розпорядженні (правових, економічних, адміністративних; прямих, непрямих; неформальних);

- **принцип альтернативності** – врахування у прийнятті рішень можливостей різних варіантів розвитку економіки;

- **принцип адаптації** – державне регулювання економіки має ґрунтуватися на безпосередній оцінці результатів оперативного аналізу й коригування впливу держави на соціально-економічні процеси залежно від внутрішніх чи зовнішніх умов розвитку країни;

- **принцип мінімальної достатності** – держава повинна виконувати тільки ті функції, реалізацію яких не може забезпечити ринок; причому функції державного управління мають певним чином розподілятися – на вищих його рівнях належить вирішувати ті проблеми, які не можуть бути розв'язані на нижчих;

- **принцип ефективності** – управління економікою зобов'язані здійснювати спеціальні органи державної влади й управління з чітко

визначеними правами, компетенцією та обов'язками шляхом використання певних важелів, адекватних цілям і ситуації, що склалися, із забезпеченням оптимального співвідношення між витратами на утримання державного управлінського апарату і результатами державного втручання в економіку.

В економічній літературі виділяються такі **основні економічні функції держави в управлінні економічною системою суспільства**:

- визначати головні цілі і пріоритети макроекономічного розвитку країни, виходячи із стану економіки і перспектив її розвитку (розробка стратегії соціально-економічного розвитку країни; визначення економічних ресурсів, що необхідні для її реалізації; визначення пріоритетних напрямків соціально-економічного розвитку країни);

- розробляти та затверджувати правові аспекти функціонування економічної системи суспільства, які закріплюють права власності, регламентують діяльність підприємств і регулюють товарно-грошові відносини між суб'єктами ринку;

- забезпечувати макроекономічну стабілізацію економіки, зокрема забезпечувати стаке економічне зростання, стабільний рівень цін, досягнення повної зайнятості;

- стимулювати економічне зростання та економічний розвиток країни;

- здійснювати цілеспрямований вплив на економічну діяльність суб'єктів господарювання через систему таких економічних регуляторів, як державний бюджет, податки, кредит, гроші, ціни, заробітна плата тощо;

- захищати конкуренцію та відповідно до цього розробляти, впроваджувати і здійснювати контроль за дотриманням антимонопольного законодавства;

- корегувати соціальні параметри суспільства через встановлення соціальних гарантій, мінімального рівня заробітної плати, різноманітних пільг при оподаткуванні доходів тощо;

- займатися організацією та фінансуванням виробництва таких *«суспільних товарів» («колективних благ»)*, як благоустрій населених пунктів, будівництво доріг, трубопроводів, енергетичних мереж, утримання армії, забезпечення внутрішньої безпеки, а також послуг науки, освіти, культури, медицини, та інше;

- враховувати та регулювати так звані *«побічні ефекти» («зовнішні ефекти»)*. «Побічний» («зовнішній») ефект – це переміщення деяких витрат або вигод, пов'язаних з виробництвом й споживанням певних товарів, до суб'єктів, які не є їх безпосередніми виробниками (продавцями) і споживачами (покупцями);

- регулювати зовнішньоекономічні відносини країни через систему державних заходів;

- вирішувати глобальні проблеми.

Американські вчені, автори підручника «Економікс» К.Р. Макконнелл і С.Л. Брю виділяють такі **економічні функції держави**.

1. Забезпечення правової бази й суспільної атмосфери з метою сприяння ефективному функціонуванню ринкової системи.
2. Захист конкуренції.
3. Перерозподіл доходів й багатства.
4. Корегування розподілу економічних ресурсів з метою зміни структури національного продукту.
5. Стабілізація економіки, тобто контроль за рівнем зайнятості і інфляції, а також стимулювання економічного зростання.

Деякі українські економісти ставлять наголос на таких **функціях держави**, як:

- визначення мети й пріоритетів макроекономічного розвитку;
- реалізація соціальних цінностей;
- регулювання економічної діяльності, спрямоване на вирівнювання сукупного попиту й пропозиції;
- захист конкуренції;
- перерозподіл доходів, спрямований на усунення надмірних різниць у рівні доходів різних верств та груп населення, властивих ринковій системі;
- фінансування «суспільних благ»;
- регулювання зовнішньоекономічних відносин і валютного ринку;
- стабілізація економіки, яка забезпечує повну зайнятість і стабільний рівень цін.

Таким чином, на основі вище зазначеного, можна констатувати наявність та виконання державою таких **економічних функцій**, як: створення правової бази; захист конкуренції; забезпечення макроекономічної стабілізації економіки; розподіл та перерозподіл економічних ресурсів та результатів суспільного виробництва й доходів; виробництво «суспільних товарів»; мінімізація негативних екстерналій; захист національних економічних інтересів.

14.3. Цілі та методи державного регулювання економіки

Державне регулювання економіки має певні чітко визначені цілі, основними з яких є:

- повна зайнятість;
- економічне зростання;
- стабільність цін;
- економічна безпека;
- економічна свобода;
- рівність;
- ефективність;
- зовнішньоекономічна рівновага.

Регулювання – це система централізованих заходів, які проводить держава з метою утримання економічної системи суспільства в даному стані або забезпечення її розвитку на перспективу.

За характером впливу держави на економічних суб'єктів, регулювання поділяється на пряме (жорстке) і непряме (м'яке).

Пряме регулювання економічних відносин державою передбачає безпосереднє встановлення певних обов'язкових норм у взаємовідносинах економічних суб'єктів. **Пряме регулювання** – це вплив держави на економічні процеси за допомогою безпосереднього використання відповідних регуляторів (бюджетне інвестування державою відповідних програм; використання адміністративних важелів, що регламентують конкретні завдання та обмеження економічної діяльності, тощо).

Непряме регулювання економічних відносин державою передбачає вплив на діяльність економічних суб'єктів через зміну умов, в яких вона здійснюється. **Непряме регулювання** економіки здійснюється через економічні інструменти, за допомогою яких створюються передумови для відповідних змін в умовах функціонування ринкового механізму (податки, бюджетні витрати, кредити, грошове регулювання, ціни тощо).

Пряме і непряме регулювання економічних відносин у суспільстві відбувається шляхом використання певних методів.

Під **методами державного регулювання економіки** розуміють сукупність способів, прийомів та засобів державного впливу на соціально-економічний розвиток країни, зокрема на сферу підприємництва, інфраструктуру ринку, некомерційний сектор економіки з метою створення умов для їх діяльності відповідно до національної економічної політики.

За рівнем впливу на економічних суб'єктів методи державного регулювання економіки поділяються на дві групи: методи прямого і методи непрямого (опосередкованого) впливу.

Так, **методи прямого впливу** змушують суб'єктів економіки приймати рішення на основі державних вказівок, а не самостійного економічного вибору. До них відносяться: держконтракт; держзамовлення; юридично встановлені норми амортизаційних відрахувань; розміри страхових внесків, статутних фондів підприємств; визначений порядок включення витрат у собівартість продукції; централізовані ціни; державні інвестиції; економічні, соціальні, екологічні стандарти, зокрема розмір мінімальної заробітної плати; ліцензії на право зайняття підприємницькою діяльністю; квоти; субсидії, субвенції, дотації; штрафи тощо.

При використанні **методів непрямого впливу** держава прямо не втручається в процес прийняття рішень суб'єктами економіки, а лише створює передумови для того, щоб при самостійному виборі суб'єкти надавали перевагу тим варіантам, які відповідають цілям економічної політики. Перевага даних методів полягає в тому, що вони не порушують ринкової ситуації – певний економічний суб'єкт приймає рішення самостійно. Недоліком є те, що їм характерний часовий лаг, який виникає між моментами прийняття державою заходів, реакцією на них економіки, і реальними змінами в економічних результатах господарської діяльності. До них відносяться: фінанси; податки; державний бюджет; кредити; грошова маса; ціни тощо.

Залежно від засобів впливу на ринок, що застосовуються, розрізняють правові, адміністративні та економічні методи.

Правові методи державного регулювання являють систему законодавчих та нормативних актів, що регламентують діяльність економічних суб'єктів (визначають правовий простір).

Адміністративні методи державного регулювання базуються на використанні сили державної влади. Це заходи (засоби) заборони, дозволу або примусу. **Адміністративні методи державного регулювання** передбачають використання сукупності адміністративних інструментів, які здійснюють регулюючий вплив за допомогою правової інфраструктури (укази, розпорядження, ліцензування, квотування, встановлення фіксованих цін, стандартів, санації, штрафи за порушення тощо). **Адміністративні методи державного регулювання ринку** – це пряме управління державою, що здійснюється залежно від обраного способу управління економічними суб'єктами за такими напрямками:

1. *Державний контроль над монопольними ринками.* Через застосування антимонопольного регулювання держава встановлює межі розвитку підприємств; припустимі рівні рентабельності; регулюючі ціни.

2. *Державний контроль над небажаними ефектами системи вільного підприємництва.* Повна свобода ринкових відносин не забезпечує охорони навколишнього середовища і невідтворювальних ресурсів. Оскільки економічне регулювання тут безсильне, то держава встановлює відповідні правила і норми поведінки, які забезпечують відносну екологічну безпеку.

3. *Забезпечення мінімально припустимого рівня добробуту й соціального захисту населення.* З цією метою встановлюється гарантований мінімум заробітної плати, пенсії, межі робочого дня, допомоги безробітним, бідним тощо.

4. *Захист національного ринку та національних інтересів у світогосподарських зв'язках* (ліцензування експорту, державний контроль за імпортом капіталу, робочої сили, товарів тощо).

5. *Реалізація цільових програм економічного, науково-технічного і соціального розвитку країни.* Вона передбачає елементи адміністрування щодо підприємств державного сектора через механізм державних замовлень, контрактів та управління майном.

6. *Запровадження системи норм й стандартів.* Держава прямо регламентує діяльність суб'єктів господарювання у сфері праці, якості продукції, охорони навколишнього середовища через встановлення норм або вимог щодо їх стану.

Важливу роль в державному регулюванні відіграють **економічні методи**. Вони пов'язані зі створенням державою фінансових чи матеріальних стимулів, здатних впливати на економічні інтереси суб'єктів господарювання й обумовлювати їхню поведінку. До **економічних методів державного регулювання** відносять фінансову (фіскальну) і грошово-кредитну (монетарну) політику, а також цінове регулювання. **Економічні методи державного регулювання** передбачають використання таких інструментів, за допомогою

яких створюються умови розвитку ринкових процесів у потрібному державі напрямі (ставки податків, митні тарифи, гроші, кредит, ціни, облікова ставка, норми амортизації, заробітна плата тощо).

Держава також застосовує і **неформальні засоби впливу на економіку**. Тобто, держава використовує публічні лекції, рекламу, спеціальні програми на радіо і телебаченні, публікації в періодичних виданнях, соціологічні дослідження й опитування, впливаючи таким чином на формування громадської думки, суспільної свідомості, економічного мислення.

14.4. Фінанси. Державний бюджет. Податки

Важливим та ефективним методом впливу держави на національне господарство є фінанси. Фінанси виникли в умовах товарно-грошових відносин під впливом функцій і потреб держави.

Фінанси (від лат. *financia* – готівка, доход) у перекладі з французького означає «грошові кошти».

Одне з головних призначень фінансів – це, перш за все, забезпечення потреб держави шляхом формування грошових фондів та контроль за витрачанням економічних ресурсів.

Фінанси – це економічні відносини між державою, підприємствами, населенням з приводу формування, розподілу та використання грошових фондів.

Грошові відносини, що пов'язані з формуванням та використанням грошових фондів, називаються **фінансовими відносинами**.

Фінансові відносини мають певну структуру:

- між державою, з одного боку, і юридичними й фізичними особами, з іншого;
- між окремими фізичними і юридичними особами;
- між окремими державами.

Сутність фінансів повніше розкривається у виконуваних ними функціях.

Функції фінансів – це специфічний спосіб вираження притаманних їм (фінансам) властивостей.

Основними функціями фінансів є :

- 1) накопичення необхідної кількості грошових коштів для здійснення процесу розширеного відтворення продуктивних сил і, насамперед, основної продуктивної сили – людини-працівника;
- 2) регулювання державою розвитку економічної системи суспільства, зокрема відносин власності та технологічного способу виробництва;
- 3) розподіл і перерозподіл ВВП, в тому числі НД, між окремими сферами, галузями суспільного виробництва, соціальними верствами та групами, а також регіонами.

Таким чином, можна констатувати про існування **двох функцій фінансів: розподільчої і контрольної**.

Розподільча (перерозподільна) функція характеризується тим, що фінанси приймають активну участь у розподілі й перерозподілі ВВП (НД) між

учасниками суспільного виробництва, сферою матеріального і нематеріального виробництва, галузями народного господарства, регіонами. Виконуючи дану функцію, фінанси приймають участь у русі частини ВВП між ринковими суб'єктами та у процесі формування первинних й вторинних доходів.

Контрольна функція фінансів передбачає контроль держави за порядком акумулювання та розподілу (перерозподілу) грошових коштів між підприємствами, фінансово-кредитними інститутами та організаціями. Тобто, дана функція пов'язана з контролем з боку суспільства за виробництвом, розподілом та обігом суспільного продукту. Вона проявляється у розробці законодавчих актів та нормативних положень, регламентуючих дотримання фінансової дисципліни.

Фінансова система – це сукупність форм і методів формування, розподілу (перерозподілу) й використання фондів грошових коштів держави та суб'єктів господарювання; це сукупність різних видів фінансів (та виконуваних ними функцій) у їх взаємодії та взаємозв'язку.

Основними ланками фінансової системи є:

- державні (публічні) фінанси;
- фінанси підприємств (установ, організацій);
- фінанси населення.

Державні (публічні) фінанси – це сукупність грошових фондів, які акумулюються в руках держави і використовуються для виконання нею соціально-економічних функцій. Складові елементи державних фінансів є державний бюджет, позабюджетні фонди, державний кредит.

Фінанси підприємств (установ, організацій) – це сукупність грошових ресурсів для здійснення процесу відтворення (тобто виробництва, обміну, розподілу, споживання) у межах підприємства (установи, організації – фінанси тих суб'єктів, які не займаються комерційною діяльністю).

Фінанси населення – це грошові ресурси, що формуються у мешканців країни з доходів, отриманих від трудової та підприємницької діяльності або зі спадщини, і спрямовуються на примноження їх власності. Складовою фінансів населення є фінанси домашніх господарств.

Заходи держави щодо мобілізації фінансових ресурсів, їх розподілу (перерозподілу) та використання на основі фінансового законодавства називають **фінансовою політикою держави**.

Напрямки фінансової політики залежать від економічного стану країни. **Фінансова політика** складається з двох взаємопов'язаних напрямків діяльності держави: у сфері оподаткування і регулювання структури державних доходів й видатків з метою впливу на економіку (*фіскальна політика*) та у сфері регулювання бюджету (*бюджетна політика*).

Фіскальна політика (від лат. «fisc» – казна) – це сукупність заходів держави щодо управління державними доходами й видатками та оподаткування з метою поліпшення економічної ситуації.

Основною ланкою економічного регулювання національного господарства в системі державних фінансів є державний бюджет.

Державний бюджет – це розпис (кошторис, баланс) грошових доходів й видатків держави; це найбільший централізований грошовий фонд країни, що перебуває у розпорядженні уряду.

Державний бюджет (з погляду суспільної форми) – це економічні відносини між державою, з одного боку, фізичними та юридичними особами, з іншого, з приводу вилучення (привласнення) в останніх частини необхідного та додаткового продукту (доходу) й розподілу (перерозподілу) його відповідно до функцій держави. *З погляду речового змісту державний бюджет* є річним планом акумуляції державних доходів та їх витрачання згідно з вимогами Закону «Про державний бюджет», що приймається парламентом.

Іншою мовою, **державний бюджет** – це грошові відносини, що складаються у держави з фізичними та юридичними особами з приводу перерозподілу національного доходу у зв'язку з концентрацією і використанням коштів для фінансування народного господарства; реалізації соціальної політики; розвитку культури, освіти, медицини та, взагалі, нації; а також з приводу забезпечення оборони країни та управління суспільством.

Державний бюджет балансується за доходами й видатками.

Доходи державного бюджету – це економічні відносини держави з підприємствами, установами, організаціями і громадянами в процесі формування бюджетного фонду країни.

Видатки державного бюджету – це економічні відносини, що виникають між державою та іншими суб'єктами господарювання з приводу розподілу фонду її (держави) грошових коштів та його використання на потреби суспільства.

Цілісність бюджетної системи – сукупності всіх бюджетів країни у їх взаємозв'язку – забезпечується ретельним ув'язуванням доходів й видатків уряду, закріплених у юридичних нормах.

Сутність державного бюджету більш глибинно розкривається через його функції: **розподільчу і контрольну**.

Розподільча функція фінансів полягає у забезпеченні концентрації грошових коштів у руках держави та їх подальшому використанні з метою задоволення загальнодержавних потреб та виконання нею відповідних функцій.

Контрольна функція фінансів полягає в тому, що державний бюджет об'єктивно через формування й використання фонду грошових коштів держави відображає економічні процеси, що відбуваються у структурних ланках економіки. Тобто, дана функція проявляється у ході реалізації системи контролюючих мір за процесами формування та використання грошових коштів держави.

Бюджетна політика як складова *фіскальної політики* спрямована на досягнення урівноваженого бюджету, збалансованого за доходами й видатками протягом усього бюджетного періоду (року).

Найчастіше основним завданням бюджетної політики є подолання бюджетних дефіцитів, що досягають критичного рівня.

Дефіцит бюджету і величина державного боргу – це важливі показники стану економічної системи суспільства.

Дефіцит бюджету – це сума, на яку у даному бюджетному періоді (році) видатки бюджету перевищують його доходи.

Профіцит бюджету – це сума, на яку у даному бюджетному періоді (році) доходи бюджету перевищують його видатки.

За напрямом дефіцитного фінансування розрізняють *активний* і *пасивний* бюджетні дефіцити.

Активний бюджетний дефіцит характеризується спрямуванням коштів на інвестування економіки, що сприяє зростанню ВВП. **Пасивний бюджетний дефіцит** характеризується спрямуванням коштів на покриття поточних видатків, зокрема на соціальні витрати, виплату заробітної плати у бюджетній сфері та інше.

Бюджетний дефіцит покривають за рахунок державних *внутрішніх* та *зовнішніх позик*, а також *грошової емісії*. Постійне накопичення заборгованості уряду перетворюється на *державний борг*.

Державний (урядовий) борг – це заборгованість, що накопичилась у уряду за певний період часу в результаті запозичення грошей для фінансування минулих бюджетних дефіцитів. Іншою мовою, **державний борг** – це загальний розмір заборгованості уряду власникам державних цінних паперів, який дорівнює сумі минулих бюджетних дефіцитів за мінусом позитивних сальдо бюджету, що мали місце за певний період часу.

Структурними елементами державного боргу є внутрішній державний борг і зовнішній державний борг.

Внутрішній державний борг – це заборгованість держави громадянам, підприємствам, установам, організаціям своєї країни, які є держателями цінних паперів, випущених урядом. **Зовнішній державний борг** – це заборгованість держави іноземним громадянам, підприємствам, установам, організаціям, іншим країнам, а також міжнародним фінансово-кредитним організаціям.

До основних *економічних наслідків державного боргу* відносяться: відтік через певний період часу коштів з країни; обмеження споживання для населення країни; збільшення податків, що є анти стимулом для економічної діяльності; перерозподіл доходу країни на користь держателів облігацій.

Для управління державним боргом, зокрема для його зменшення, вдаються до таких *заходів*:

- сплата боргу за рахунок золотовалютних резервів;
- консолідація боргу – зміна умов позики (наприклад, перетворення короткострокових позичок на довгострокові);
- конверсія – дозвіл держави на придбання іноземними кредиторами частини цінних паперів, майна;
- викуп короткострокових зобов'язань через випуск нової довготермінової позики під вищий відсоток;
- надання нових кредитів міжнародними фінансово-кредитними організаціями.

Як свідчить сучасна практика господарювання, понад 90% доходів державного бюджету формується за рахунок *податків*.

Податки (від грец. податок – «платіж») – обов’язкові платежі (загального та цільового характеру), що стягуються державою з фізичних і юридичних осіб на безоплатній нормативній основі.

Повніше сутність податків розкривається у виконуваних ними *функціях, основними з яких є: фінансова, регулююча, стимулююча і розподільча*.

Фінансова функція податків проявляється в тому, що за їх допомогою, шляхом збирання з фізичних та юридичних осіб, акумулюються й мобілізуються фінансові ресурси держави, необхідні для реалізації нею відповідних функцій та утримання державного апарату. **Регулююча функція податків** полягає в тому, що держава, маніпулюючи ставками податків, податковими пільгами, умовами оподаткування тощо, створює передумови для прискореного розвитку тих чи інших галузей й виробництв народного господарства, посилює або послабляє процеси нагромадження капіталу, поширює або звужує платоспроможний попит населення, тобто регулює ринкову економіку. **Стимулююча функція податків** проявляється в тому, що за допомогою податків держава стимулює НТП, інвестиційний процес, прискорення темпів економічного зростання, збільшення кількості робочих місць, розвиток сфери послуг, підвищення ефективності виробництва та інше. **Розподільча функція податків** полягає в тому, що за допомогою податків здійснюється розподіл і перерозподіл ВВП між найбагатшими й найбіднішими верствами (групами) населення країни; між сферами й галузями економіки.

Оподаткування базується на певних принципах, деякі з них сформульовано ще А. Смітом.

Так, до **основних принципів оподаткування** належать такі:

- *рівність* всіх суб’єктів оподаткування;
- *визначеність* порядку та умов оподаткування;
- *зрозумілість* механізму оподаткування;
- *оптимальність* розмірів податків;
- *економічність (ефективність)* системи оподаткування;
- *стабільність* системи оподаткування;
- *гнучкість* системи оподаткування;
- *прозорість* системи оподаткування.

Принципи оподаткування, види податків та механізми їх стягнення становлять **податкову систему**. Інакше кажучи, податкова система країни регламентує сукупність правил, пов’язаних зі сплатою податків, методів їх визначення, а також термінів й порядку стягнення та сплати.

Податкова система включає певні елементи.

По-перше, в податковій системі в залежності від об’єкту оподаткування виділяють **прямі і непрямі податки**. Прямі податки переважають у більшості розвинених країн світу, незважаючи на те, що вилучати їх складніше. Але вони є справедливішими, оскільки встановлюються пропорційно величині доходів і майна. Однак, в Україні переважають непрямі податки.

Прямі податки – це податки, які встановлюються безпосередньо *на дохід або на майно (власність)*. До них відносять: податок на прибуток; прибутковий податок (в Україні – це податок з доходів фізичних осіб); податок на проценти, дивіденди; земельний податок; податок на нерухомість; податок з власників транспортних засобів; податок на спадщину або дарування тощо.

Непрямі податки – це податки, що включаються у ціну товару у вигляді певної надбавки. Непрямі податки не враховують доходності, сімейного стану платників. До них відносять: податок на додану вартість (ПДВ); акциз; мито; фіскальні монополійні податки.

В залежності від органу, який стягує податок та розпоряджається його сумою, розрізняють **загальнодержавні і місцеві податки**.

По-друге, суб'єкти оподаткування або платники податку – це фізичні та юридичні особи.

По-третє, об'єкти оподаткування – це доходи; вартість окремих товарів; майно; окремі види діяльності; додана вартість окремих товарів та інше.

По-четверте, одиниця оподаткування – це може бути: одиниця доходу (наприклад, 1 грн.); одиниця земельної власності або площі нерухомості (наприклад, 1 га, 1 м²); одиниця товару, наприклад, його певної властивості (1 м³).

По-п'яте, норма оподаткування (податкова ставка) – це розмір податку на одиницю оподаткування. Розрізняють *тверді, прогресивні, регресивні* податкові ставки. *Тверді податкові ставки* – це ставки, які не залежать від розмірів доходу і залишаються постійними. *Прогресивні податкові ставки* – це ставки, які зростають із збільшенням розміру доходу. *Регресивні податкові ставки* – це ставки, які зменшуються із зростанням розміру доходу.

По-шосте, механізм нарахування й сплати податків.

І нарешті, податкові пільги.

У зв'язку з цим, в кожній країні державою реалізується певна податкова політика. **Податкова політика** являє собою складову частину фіскальної політики, яка пов'язана з визначенням видів податків; суб'єктів та об'єктів оподаткування; податкових ставок; умов стягнення податків; принципів та механізму оподаткування; а також податкових пільг.

ТЕМА 15. СУЧАСНІ ЕКОНОМІЧНІ СИСТЕМИ. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПЕРЕХІДНИХ ЕКОНОМІК

15.1. Основні закономірності розвитку економічної системи наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст.

15.2. Основні тенденції розвитку економічної системи на зламі двох тисячоліть.

15.3. Сутність та особливості розвитку перехідної економіки.

15.1. Основні закономірності розвитку економічної системи наприкінці XX — на початку XXI ст.

Однією з найважливіших тенденцій в еволюції економічної системи в багатьох розвинутих країнах світу в останні два десятиріччя була тенденція до роздержавлення економіки, складовою частиною якої є приватизація.

Роздержавлення – процес переходу державної власності в інші недержавні форми: приватну, кооперативну, акціонерну та ін. Приватизація – перехід державної власності в руки окремої особи. Отже, роздержавлення є більш місткою категорією, ніж приватизація (один з елементів роздержавлення). Названі процеси – важлива закономірність розвитку економічних систем певною мірою у розвинутих країнах світу і значною мірою економічно неминучої трансформації командно-адміністративної економіки. У багатьох розвинутих країнах вони були зумовлені кризою традиційних моделей соціально-економічного розвитку, домінуванням у 80–90-х роках консервативної моделі змішаної економіки, про які йшлося вище; у постсоціалістичних країнах – майже тотальним одержавленням економіки.

Наприкінці 70-х – у 80-х роках у деяких розвинутих капіталістичних країнах прокотилася хвиля роздержавлення і приватизації (в окремих вона переривалася націоналізацією) деяких галузей промисловості, підприємств, банківської сфери. Ця програма передбачає перехід у недержавну власність електроенергетичних систем, аеропортів, нафтопромислів, залізниць, охорони здоров'я. Аналогічна програма в Японії спрямована на продаж акцій державних компаній залізничного транспорту, авіаліній, тютюнової промисловості, телефонно-телеграфного зв'язку. У Великобританії денационалізація, що почалася в 1973р., торкнулася усіх підприємств служби зв'язку, автомобільної промисловості, транспорту, авіації, металургійних підприємств, компаній паливних галузей промисловості, насамперед газової.

Внаслідок приватизації та роздержавлення широкі верстви населення не отримують товари та послуги від державних підприємств за відносно дешевими цінами.

Загалом процес роздержавлення і приватизації у розвинутих країнах світу має позитивні та негативні аспекти. **До позитивних відносять:** 1) певне послаблення командно-адміністративних методів в управлінні державними підприємствами; 2) певне розширення процесу демократизації власності внаслідок зосередження частини акцій у найманих працівників; 3) певне зростання рентабельності державних підприємств. Позитивними рисами цих процесів в Україні є, по-перше, значне зменшення питомої ваги державної власності та можливість формування на цій основі реального плюралізму форм власності; по-друге, зосередження частини (незначної) державної власності в руках трудових колективів; по-третє, формування значної кількості формальних акціонерів, які могли б за певних умов стати реальними акціонерами.

Негативні аспекти роздержавлення і приватизації:

1) втрата населенням можливості отримувати товари і послуги з державного сектора за відносно дешевими цінами; 2) зростання безробіття

внаслідок капіталістичної раціоналізації державних компаній; 3) продаж державної власності за штучно заниженими цінами; 4) приватизація переважно прибуткових підприємств (що суперечило офіційно проголошеній меті оздоровити збитковий державний сектор); 5) монополізація більшої частини державної власності в руках фінансового капіталу; 6) зростання цін на державні товари і послуги.

До негативних рис роздержавлення і приватизації в Україні відносять: 1) проведення роздержавлення і приватизації з порушенням чинного законодавства; 2) недосконалість законів, що регулюють ці процеси, їх часту зміну й коригування; 3) відсутність належної організації обміну майнових сертифікатів більшістю населення на акції підприємств, відсутність купонної приватизації, як це мало місце в Чехії; 4) незначну вартість приватизаційних сертифікатів, а відповідно й частку майна, яка приватизується (щодо сукупної вартості державної власності), нерівні можливості вкладення майнових сертифікатів для працівників підприємств (особливо рентабельних) та інших категорій населення тощо.

15.2. Основні тенденції розвитку економічної системи на зламі двох тисячоліть

Тенденції еволюції сучасної економічної системи значною мірою зумовлені закономірностями розвитку кожного з основних елементів цієї системи: продуктивних сил, техніко-економічних відносин, організаційно-економічних відносин, відносин власності (в економічному аспекті цієї категорії) та господарського механізму.

Тенденції розвитку системи продуктивних сил здебільшого детерміновані особливостями сучасного етапу розгортання НТР, зокрема інформаційної революції. Головною продуктивною силою і надалі буде працівник, але його творчі здібності сягнуть вищого рівня, так само як і його освіта, кваліфікація, моральний і психологічний стан, уміння вести діалог з досконалішими комп'ютерами та ін. Єдиною реальною загрозою цьому може стати лише глобальна екологічна криза.

Техніко-економічні відносини характеризуватимуться поглибленням процесу усупільнення виробництва та праці, передусім на інтернаціональній основі. Розвиток цих відносин здійснюватиметься переважно внаслідок поглиблення процесу інтернаціоналізації одиничного поділу праці, що разом з іншими формами суспільного поділу праці (розвитком спеціалізації, кооперування, комбінування виробництва) посилюватиме роль безпосередньо суспільної форми виробництва, позаринкових зв'язків.

Еволюція техніко-економічних відносин надалі здійснюватиметься на основі дії закону суспільного поділу праці.

Еволюція технологічного способу виробництва характеризуватиметься зростанням автоматизації виробничих процесів, розвитком так званих «безлюдних підприємств», все більшого застосування принципово нових

немеханічних форм матерії – фізичної, хімічної, біологічної. Все помітнішу роль відіграватиме освоєння космосу.

Організаційно-економічні відносини розвиватимуться шляхом зростаючої демократизації відносин управління на підприємстві, компанії (менеджменту), втілення передового досвіду в організації виробництва і праці з багатьох країн світу, поширення і вдосконалення маркетингових досліджень.

Відносини власності характеризуватимуться розширенням плюралізму форм власності, зумовленим ускладненням системи продуктивних сил і техніко-економічних відносин, тобто технологічного способу виробництва загалом і кожного його елемента зокрема. Виникнуть нові форми інтегрованої власності на основі одиничного, часткового та загального поділів праці. Водночас цілісність відносин власності неможлива без домінування в них однієї суспільної форми розвитку продуктивних сил. Такою формою стане колективна власність.

В структурі господарського механізму визначальним стане державне регулювання, програмування та прогнозування економіки. Роль цього елемента може зрости внаслідок загострення екологічної кризи. Залежно від ступеня її поглиблення дедалі актуальнішим буде питання про створення єдиного планетарного уряду, глобального макроекономічного регулювання процесів відтворення.

Серед рушійних сил соціально-економічного прогресу все вагомішу роль відіграватимуть суперечності між досягнутим рівнем виробництва і зрослими соціальними та духовними потребами за одночасного поглиблення ролі економічних потреб.

15.3. Сутність та особливості розвитку перехідної економіки

Економічна сутність перехідного періоду полягає в тому, що це особливий період, упродовж якого економіка країни або декількох країн переходить в істотно інший стан внаслідок докорінної трансформації економічної системи. Оскільки основними елементами такої системи є продуктивні сили, техніко-економічні відносини (єдність і взаємодія цих сторін формує технологічний спосіб виробництва), організаційно-економічні відносини, виробничі відносини, або відносини економічної власності, та господарський механізм, то в перехідний період відбувається докорінна трансформація кожного з цих елементів (або підсистем). Перехідний період в Україні почався в 1991р.

Перехідний період має місце і в межах однієї економічної системи, зокрема при переході від менш розвинутої стадії (етапу) до більш розвинутої. Так, перехід нижчої стадії капіталізму у вищу тривав майже чотири десятиліття. Але упродовж такого періоду відбуваються не істотні (докорінні), а якісні зміни в економічній системі.

Оскільки сутністю перехідного періоду від однієї до іншої системи є докорінна трансформація існуючої економічної системи, то необхідно

з'ясувати тип економічної системи, що існував до перехідного періоду, з одного боку, і тип економічної системи, яка розвиватиметься після перехідного періоду, – з іншого.

Державна власність (на засоби виробництва, фінансово-кредитні інститути, об'єкти інтелектуальної власності, частку національного доходу, що перерозподіляється через державний бюджет, тощо) може бути різною за своєю соціально-економічною сутністю. Це залежить: 1) від типу управління цією власністю; 2) від того, хто привласнює основні результати праці, створені працівниками державних підприємств; 3) від характеру самої праці (здійснюється вона методами економічного чи позаекономічного примусу, є індивідуальною чи колективною тощо); 4) від характеру влади (економічної, політичної), оскільки власність і влада діалектично пов'язані між собою.

В Конституції України з усіх існуючих нині форм власності пріоритет віддано приватній власності, праву приватної власності.

Ця форма власності відіграє важливу роль у розвитку людської цивілізації, є однією з матеріальних основ економічної свободи людини, базою для формування її індивідуальних потреб та інтересів. Проте її роль на різних етапах розвитку людства змінювалася, і нині у більшості розвинутих країн світу вона перестала бути визначальною формою соціально-економічного, в тому числі науково-технічного, прогресу.

Зв'язок економічних інтересів з відносинами економічної власності виражається в тому, що економічна власність – це відносини між людьми з приводу привласнення засобів виробництва, предметів споживання, послуг, інтелектуальної власності тощо в усіх сферах суспільного відтворення (безпосередньому виробництві, обміні, розподілі й споживанні). З цього випливає, що прогрес економічної власності найшвидше здійснюється тоді, коли форми власності (а отже й форми привласнення) найповніше забезпечують задоволення потреб та інтересів людей.

Економічні інтереси – найконкретніша форма вияву відносин економічної власності. Через наявність у сучасній структурі цих відносин трьох основних типів власності (приватної, колективної і суспільної) виділяють приватні (в тому числі індивідуальні), колективні та суспільні економічні інтереси. Водночас економічні інтереси – форма вияву відповідних видів економічних потреб, їх усвідомлення окремим індивідом, трудовим колективом та суспільством. Тому разом з економічними потребами економічні інтереси є рушійною силою розвитку суспільного способу виробництва.

В Україні однією з найважливіших соціально-економічних цілей у процесі роздержавлення економіки повинна стати передача значної частини державної власності до рук трудових колективів. Це шлях до подолання відчуження працівників від власності на засоби виробництва і результатів праці, від управління виробництвом, від економічної влади тощо. Механізм реалізації цієї мети полягає в широкому впровадженні акціонерної власності, тобто наголос робиться на пануванні колективного привласнення

(власності). Таким чином колективний характер виробництва буде приведено у відповідність з адекватною йому формою привласнення, що є модифікованою і більш розвинутою формою розвитку закону єдності праці та власності. Трудова колективна власність є найефективнішою формою власності внаслідок органічного поєднання праці та власності, мобілізації сутнісних сил усіх працівників та ін. Для трансформаційних процесів в Україні у сфері малого підприємництва характерна вища продуктивність дрібних колективних, а не приватних підприємств.

Інтегрувати інтереси суспільства можуть лише колективна та державна (не бюрократична, а суспільна) форми власності. Приватна власність в сучасних умовах неспроможна забезпечити розвиток науки (особливо фундаментальних наукових досліджень), базових наукомістких галузей промисловості, освоєння космічного простору, атомної та ядерної енергетики, освіти у загальнонаціональному масштабі, культури, захист навколишнього середовища та інших важливих загальнонаціональних проблем.

ТЕМА 16. СУТНІСТЬ І СТРУКТУРА СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА. ФОРМИ МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

16.1. Світове господарство: сутність і структура.

16.2. Міжнародний розподіл праці і його тенденції.

16.3. Сутність і форми міжнародних економічних відносин.

16.4. Місце України в світовому господарстві.

16.1. Світове господарство: сутність і структура

Всесвітнє господарство представляє собою систему економічних відносин, що виникла на базі міжнародного розподілу праці і співробітництва національних економік.

Сучасне світове господарство являє собою систему національних господарств окремих країн і економічних суб'єктів (підприємств, установ, держав і міждержавних організацій), об'єднаних між собою різноманітними формами міжнародних економічних відносин.

Особливості світового господарства:

1. Відмітною рисою світового господарства є інтернаціоналізація господарського життя. Кожна з країн в більшій або меншій мірі бере участь у міжнародному розподілі праці. Це призводить до того, що відтворювальні процеси здійснюються тепер не тільки на національному, але й на міжнародному рівні.

2. Однією з найважливіших особливостей розвитку сучасного світового господарства є його цілісність. Вона визначається, з одного боку, наявністю глобальних економічних проблем, для вирішення яких необхідні погоджені сумісні зусилля всіх країн і народів. З іншого боку, участь в світогосподарських зв'язках дозволяє країнам підвищувати ефективність своєї економіки.

Більш складний аналіз дозволяє представити структуру світового господарства у вигляді трьох підсистем.

У першій з них розташовується близько 30 розвинутих індустріальних країн (США, Японія, країни Західної Європи).

Другу підсистему утворюють більш 140 країн, що розвиваються, в яких мешкає понад половина населення планети. Серед країн, що розвиваються, можна виділити групи країн, близькі по рівню економічного розвитку: нові індустріальні країни (Гонконг, Сінгапур, Південна Корея, Тайвань, Бразилія, Аргентина, Мексика та ін.); країни виробники і експортери нафти, що мають високий рівень доходу на душу населення; слаборозвинуті країни з низьким рівнем життя населення.

У третій підсистемі світового господарства знаходяться колишні соціалістичні держави Європи і країни СНД.

Основні етапи виникнення та розвитку світового господарства.

Перший етап – це етап утворення світового господарства – період утворення та затвердження капіталізму вільної конкуренції. Суттєвою рисою цього етапу було те, що розвиток всесвітнього ринку і міжнародних економічних відносин здійснювалось переважно у формі міжнародної торгівлі. Поступово промисловий розвиток зумовив інтернаціоналізацію обміну, посилення зв'язків поміж країнами.

Другий етап – світове капіталістичне господарство у період переходу до імперіалізму. При цьому досягається більш висока ступінь інтернаціоналізації капіталістичних відносин, в систему світового господарства утягуються практично усі країни. Поряд з торговими відносинами все більше розвиваються безпосередньо виробничі зв'язки поміж країнами через вивіз капіталу, фінансові відносини, здійснюються економічний поділ світу міжнародними монополіями, завершується територіальний поділ світу поміж імперіалістичними державами,

Третій етап розвитку світового господарства почався у 1917 році коли внаслідок перемоги Великої Жовтневої революції світове капіталістичне господарство перестало бути всесвітнім, поряд з нею була збудована світова система соціалізму. З точки зору світового господарських зв'язків кожна система характеризувалася специфічними міжнародними відносинами, тому світове господарство містило дві підсистеми: а) світова капіталістична система, б) світова система соціалізму. Але в світових економічних зв'язках світове капіталістичне господарство займало домінуючі позиції.

Четвертий етап почався наприкінці 80-х років, коли зруйнувалась світова соціалістична система, а світове господарство знову почало розвиватись як єдиний світогосподарський процес.

Сучасне світове господарство на межі XXI сторіччя стає глобальним за своїми масштабами, воно засновано на принципах ринкової економіки, об'єктивних закономірностях міжнародного поділу праці, інтернаціоналізації виробництва. Воно все більше набуває ознак цілісності, стає інтегрованим, що зумовлено дією певних факторів

По-перше, розгортанням сучасної науково-технічної революції. Жодна

країна не може самостійно використати всі її досягнення, тому необхідно об'єднувати свої зусилля у цій сфері.

По-друге, істотним фактором розвитку світового господарства, є інтернаціоналізація, спеціалізація та кооперування, завдяки цьому забезпечується ефективне використання ресурсів підвищення продуктивності, зниження витрат. Все більш інтернаціональний характер набуває рух робочої сили; підготовка науково-технічних кадрів.

По-третє, прагненням виключити ідеологічні мотиви, виникненням нової ієрархії цінностей з перевагою загальнолюдських цінностей понад класовими.

По-четверте, фактором розвитку світового господарства є необхідність об'єднання зусиль усіх країн світу для розв'язання глобальних проблем (екологічних, продовольчих, освоєння багатств світового океану, космосу та ін.), потреби створення міжнародного інформаційного банку даних, яким могли б користуватися усі країни співтовариства.

По п'яте, перетворенням держави у важливий сектор суспільних, поперед усього виробничих відносин

Світове господарство являє собою складену систему виробничих відносин, а по-друге, об'єднує різноманітні за рівнем соціально-економічного розвитку, які мають свою історично-географічну національну, релігійну, соціально-політичну специфіку.

Головною тенденцією розвитку світового господарства є тенденція до співробітництва та взаєморозуміння, де відбуваються процеси формування цілісного організму світового господарства.

16.2. Міжнародний розподіл праці і його тенденції

Під міжнародним розподілом праці (МРП) розуміють розподіл праці між країнами в кількісних і якісних співвідношеннях, опосередкований обміном товарами, послугами й іншими результатами господарської діяльності.

Міжнародний розподіл праці формується під впливом природно-географічних, соціально-економічних факторів і науково-технічного прогресу.

В міжнародному розподілі праці виділяють процеси спеціалізації та кооперації.

Спеціалізація – це концентрація зусиль країни і її суб'єктів на виробництві певних товарів і послуг. Виділяють міжгалузеву і внутрішньогалузеву спеціалізацію.

Кооперація – об'єднання виробників часткової продукції з метою створення кінцевої продукції, тобто продукції, призначеної для кінцевого споживання.

Міжнародний поділ праці формується під впливом багатьох факторів. Тропіки та, помірна зона, наявність природних ресурсів, капіталу, трудових ресурсів, науково – технічних знань та інше – все це обумовлює неоднаковість виробничих можливостей різних країн.

Міжнародний поділ праці виступає у наступних формах: загальний, частковий, одиничний. Загальний поділ праці – це поділ поміж сферами

господарства. Спочатку у XIX ст.. в світовій торгівлі переважав загальний розподіл праці – обмін сировинними ресурсами та продуктами сільськогосподарського виробництва, а сьогодні в міжнародному обміні переважають готові вироби промисловості. Частковий розподіл праці – це галузевий поділ праці, в сучасних умовах він виявляється як внутрішньогалузевий поділ праці. Наприклад в Західній Європі у взаємній торгівлі виробами хімічної промисловості Франція спеціалізується на парфюмерно-косметичних товарах, Німеччина – на фарбах та пластмасах, Бельгія – на добривах та ін.

Одиничний поділ праці – це подетальний та технологічний поділ праці, він може бути внутрішній або міжфірмовий.

Науково-технічна революція обумовлює такі нові явища у міжнародному поділу праці:

- спеціалізація і кооперування виробництва наукомісткої продукції,
- утворення та інтенсивний розвиток міжнародного ринку науково-технічних знань,
- елементом міжнародного поділу праці стала інтернаціоналізація сфери послуг.

Поглиблення міжнародного поділу праці обумовлює функціонування світового господарства як цілісної системи.

Таким чином, світове господарство являє собою складну систему відносин, якій притаманні такі риси:

по-перше, безліч форм національно-економічної організації країн, що складають світове господарство, безліч суб'єктів господарювання (ТНК, МНК, держави та ін.), безліч форм економічних відносин (торгівля, рух капіталів, робочої сили, науково-технічне співробітництво та ін.);

по-друге, переплетення в світовому господарстві економічних, політичних, соціальних, екологічних процесів;

по-третє, нерівновага та суперечність розвитку країн, регіонів;

по-четверте, сполучення ринкового характеру розвитку світового господарства з системою міжнародного регулювання;

по-п'яте, формування глобальних проблем.

Таким чином, інтернаціоналізація виробництва є основа процесу просування до більш високого ступеня цілісності світового господарства. Крім закону інтернаціоналізації виробництва розвиток сучасного світового господарства визначають і такі спільні закони: закон вартості, закон конкуренції, закон зростання продуктивності праці, закон попиту та пропозиції.

16.3. Сутність і форми міжнародних економічних відносин

Міжнародні економічні відносини – це відносини між великими господарськими національними комплексами і їх суб'єктами, які функціонують в рамках окремих держав.

Міжнародні економічні відносини поділяються на основні й забезпечувальні. Основні – це звичайні господарські зв'язки, що вийшли за

межі національних кордонів. Друга група – відносини, що забезпечують взаємодію національних господарств.

Форми міжнародних економічних відносин:

1. Міжнародна торгівля.

Міжнародна торгівля – це обмін товарами та послугами поміж різними країнами світу, це сукупність відносин експорту та імпорту товарів і послуг. Вона виникла у глибокій давнині і була обумовлена вузькістю внутрішнього ринку. Велику роль міжнародна торгівля грала під час утворення капіталізму, на сьогодні її розвиток є наслідком поглиблення спеціалізації і поширення кооперації виробництва між господарськими комплексами різних країн.

В сучасних умовах існує і більш складне пояснення економічних основ міжнародної торгівлі.

Розвиток міжнародного поділу праці, зростання ефективності міжнародної спеціалізації виробництва в умовах сучасного НТП обумовлює значення міжнародної торгівлі. Кожна країна здійснює свою торгівельну політику, спрямовану на досягнення своїх інтересів у міжнародній торгівлі. Існує два види торгівельної політики:

- а) політика вільної торгівлі, або фритредерство;
- б) політика протекціонізму.

Політика вільної торгівлі була заснована А. Смітом ще в XVIII ст. В сучасних умовах вона знаходить також своїх прибічників, які використовують наступну аргументацію:

по-перше, свобода торгівлі дає можливість розподілу виробництва у світовому господарстві відповідно закону порівняльних переваг, що обумовлює вигідну для усіх міжнародну спеціалізацію;

по-друге, свобода торгівлі полегшує конкуренцію та підтримку духу новаторства не тільки серед національних виробників, але і в відносинах з іншими країнами;

по-третє, свобода торгівлі поширює ринок, знижує ціни для споживача, сприяє підвищенню життєвого рівня населення.

Політика протекціонізму – це захист внутрішнього ринку від зовнішніх постачальників товарів і послуг. Існують різні аргументи на користь політики протекціонізму, розглянемо деякі з них:

по-перше, необхідність захисту внутрішнього ринку від зарубіжних конкурентів заради створення сприятливих умов для розвитку власного виробництва;

по-друге, складаються умови для залучення іноземного капіталу, бо створення підприємств дозволяє запобігти митних кордонів;

по-третє, митна політика може допомогти зменшити безробіття;

по-четверте, митні бар'єри захищають національну економіку від демпінгу.

Торгівельний протекціонізм здійснюється у таких видах:

- а) встановлення мита;
- б) імпорتنі квоти;
- в) «добровільні» експортні обмеження;

г) немитні бар'єри.

Але якими вагомими не були б аргументи на користь протекціонізму, його повна перемога означала б кінець міжнародної торгівлі.

2. Міжнародний рух капіталу.

Однією з форм міжнародних економічних відносин є міжнародний рух капіталу. Міжнародний рух капіталу – це переміщення (рух) капіталу між країнами з метою отримання економічних, політичних або іншої користі в країні, куди ввозиться капітал. Міжнародний вивіз капіталу стає типовою формою міжнародних економічних стосунків в період переходу до монополістичної стадії капіталізму наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Можливість переміщення (вивозу) капіталу з однієї країни до іншої була обумовлена тим, що країни вже були втягнені до світового господарського обігу. Необхідність вивозу капіталу пов'язана з пошуками його більш прибуткового застосування в інших країнах.

Класифікація форм міжнародного руху капіталу є дуже різноманітною. З точки зору економічного призначення розрізняють:

а) **вивіз капіталу в підприємницькій формі**, який здійснюється у вигляді як прямих, так і в вигляді портфельних інвестицій. Прямі інвестиції забезпечують контроль над об'єктом, в який інвестовано капітал. Це може бути і створення власного виробництва за кордоном або купівля контрольного пакету акцій місцевої компанії. Портфельні інвестиції – це такі вклади капіталу, яких недостатньо для встановлення контролю над підприємством;

б) **вивіз капіталу у позичковій формі**: депозитні заклади, кредити та інші.

З точки зору суб'єктів вивозу капіталу розрізняють:

- рух приватних капіталів, що здійснюється великими компаніями, банками, індивідуальними особами;
- вивіз державного капіталу;
- вивіз капіталу міжнародними фінансовими інститутами.

З точки зору часу слід виділити:

- рух короткострокових капіталів (звичайно на строк до одного року), це короткострокові позики та кредити, банківські депозити та інші;
- рух довгострокового капіталу у вигляді прямих та портфельних інвестицій, довгострокових позик та кредитів.

З точки зору матеріально-речової форми рух капіталу відбувається у вигляді:

- функціонуючого капіталу – засоби виробництва та робоча сила;
- грошового капіталу;
- технічних рішень, ліцензій тощо.

Таким чином, рух капіталу між країнами здійснюється у самих різноманітних формах, він має неоднобічний характер, широко здійснюється зустрічний рух капіталів поміж країнами: одна й та ж країна може виступати одночасно і експортером і імпортером капіталу. Головне в цьому процесі –

отримання економічних, політичних, ідеологічних та інших переваг суб'єктом, який здійснює переміщення капіталу.

Найбільш привабливою формою вивозу капіталу є *прямі портфельні інвестиції*, що викликано наступними причинами:

по-перше, в умовах загострення міжнародної конкуренції прямі інвестиції дозволяють проникнути на ринки інших країн;

по-друге, це є найбільш вигідна форма вкладення капіталу;

по-третє, необхідністю створення за кордоном своєї власної структури зовнішніх економічних зв'язків (страхові компанії, мережі збуту, інформації та інші);

по-четверте, пошук легальних шляхів вкладення “тіньового капіталу”.

3. Міжнародні валютні відносини

Валютні відносини – це економічні відносини, які забезпечують функції світових грошей при обслуговуванні зовнішньої торгівлі, вивозу капіталу, науково-технічного обміну, розвитку міжнародного туризму та інші.

Формою організації міжнародних валютних відносин є міжнародна валютна система, яка функціонує відповідно світовим юридичним угодам. В своєму еволюційному розвитку міжнародна валютна система пройшла три основні етапи: – золотого, золотовалютного (доларового), паперово-валютного стандартів. Розглянемо коротко кожний з них.

Сучасна валютна система містить в собі такі елементи:

- міжнародні платіжні засоби;
- режим обміну валют (валютні курси, валютні паритети, умови конвертованості валюти);
- регламентація форм міжнародних розрахунків;
- склад і структура міжнародних валютно-кредитних і золотих резервів;
- режим функціонування валютних ринків та світових ринків золота;
- статус міжнародних валютно-кредитних організацій, регулюючих валютні відносини.

Юридично роль світових грошей в сучасних умовах та, що вони відіграють роль національної і колективної валюти. Обмін валют здійснюється на основі валютного курсу.

Валютний курс – це ціна грошової одиниці однієї країни, що виражена в грошових одиницях інших країн.

Основою визначення валютних курсів є співвідношення купівельної спроможності національних валют, яка виражається як сума товарів та послуг, які можна придбати за певну грошову одиницю. Одночасно діють і інші фактори, як довгострокові (стан країни світовій торгівлі, довгостроковий рух капіталу та інші), так і короткострокові (рівень процентних ставок, чинники, що пов'язані з динамікою цін національного ринку та інфляційними очікуваннями).

16.4. Місце України в світовому господарстві

Участь у світогосподарських зв'язках є важливим моментом ринкових перетворень в Україні. Місце України в світовому господарстві визначається, перш за все, сировинною спрямованістю експорту. Зберігається також високий рівень імпорتنих товарів широкого споживання на ринках країни. Зростуть борги України перед міжнародними фінансовими організаціями і окремими країнами. Обсяги прямих іноземних інвестицій в економіку країни незначні. За інвестиційною привабливістю Україна знаходиться в сьомому десятку країн світу. За обсягами інвестицій в Україну на першому місці знаходяться США. Портфельних інвестицій в Україні практично немає. Західний капітал в основному зосередився в харчовій и тютюновій промисловості, торгівлі, фінансах, енергетиці. Тобто в галузях зі швидким обігом капіталів і забезпеченими ринками збуту.

Характер участі країни в світогосподарських зв'язках відображається в її торговому і платіжному балансах. Торговий баланс країни – це співвідношення вартості експорту і імпорту країни за певний період часу. Він активний, якщо країна експортує товарів більше, ніж імпортує, і пасивний, якщо вона імпортує більше, ніж експортує. Платіжний баланс – співвідношення на певну дату платежів, одержаних країною і сплачених нею. Він активний, якщо країна одержує більше, ніж платить, і, навпаки, пасивний, якщо платить більше ніж одержує.

Активність торгового балансу забезпечується торговою політикою. В процесі розвитку світового ринка сформувалось два типи зовнішньоторгової політики: протекціонізм і вільна торгівля. Політика протекціонізму направлена на захист національних виробників від конкуренції з боку іноземних компаній. В ході її проведення вводяться різноманітні обмеження доступу на внутрішній ринок країни. Вільна торгівля – це політика лібералізму зовнішньоторгових відносин, зняття будь-яких бар'єрів на шляху іноземних товарів. Протекціонізм і вільна торгівля в чистому вигляді не існує. Як правило, у зовнішньоторговій політиці будь-якої країни тенденції лібералізації і протекціонізму проявляються одночасно. Однак, на кожному конкретно-історичному етапі розвитку одна з них переважає. В сучасних економічних умовах частіше використовується селективний протекціонізм, тобто підтримка власних виробників в окремих галузях.

ТЕМА 17. ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ГЛОБАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ.

- 17.1. Причини виникнення і сутність глобальних проблем.
- 17.2. Соціально-економічна сутність глобальних проблем.
- 17.3. Роззброєння – ключ до розв'язання глобальних проблем.
- 17.4. Основні шляхи розв'язання інших глобальних проблем.

17.1. Причини виникнення і сутність глобальних проблем

Поняття «глобальні проблеми» походить від французького слова «global», що означає «всезагальний», «той, що охоплює всю земну кулю». Кожна з глобальних проблем породжена специфічними причинами, зумовленими, з одного боку, специфікою розвитку продуктивних сил, географічним середовищем, рівнем прогресу техніки, природно-кліматичними умовами, тобто речовим змістом суспільного способу виробництва, а з іншого – специфічною суспільною формою, особливістю розвитку відносин власності.

Найзагальнішою причиною загострення глобальних проблем, що характеризує технологічний спосіб виробництва, є швидке зростання народонаселення в останні десятиріччя ХХ ст., або демографічний вибух, який до того ж супроводжується нерівномірністю зростання населення в різних країнах та регіонах.

Щоб прогодувати, одягнути, забезпечити житлом зростаючу кількість населення, необхідно постійно нарощувати виробництво промислової та сільськогосподарської продукції, збільшувати обсяг видобування корисних копалин тощо. Внаслідок цього поступово вичерпуються природні ресурси, підвищується середня температура на Землі, забруднюється навколишнє середовище тощо.

Оскільки демографічний вибух супроводжується нерівномірністю зростання населення у різних країнах та регіонах, то в країнах з найвищим приростом населення продуктивні сили розвинуті недостатньо, панують масовий голод, злидні.

Демографічний вибух спричиняє загострення таких глобальних проблем, як продовольча, екологічна, сировинна, енергетична. Важливими причинами загострення глобальних проблем, що розглядаються з погляду речового змісту, є:

1. Низький рівень впровадження ресурсо- та енергозаощаджуючих, екологічно чистих технологій.

2. Швидка урбанізація населення, зростання гігантських мегаполісів.

3. Варварське ставлення людини до природи. Це найбільше виявляється в хижацькому вирубуванні лісів, знищенні природних річок, створенні штучних водойм, забрудненні шкідливими речовинами прісної води.

Нераціональне ставлення до природи виявляється також у втраті величезних масивів землі.

Збільшується отруєння ртуттю, кадмієм, що спричиняє катастрофічно швидке зростання кількості серцево-судинних та онкологічних захворювань.

З погляду суспільної форми загальними причинами загострення більшості глобальних проблем є:

1) відносини приватнокапіталістичної власності, насамперед хижацьке ставлення монополій до природних ресурсів, Світового океану тощо.

2) деформація соціально-економічної системи в колишньому СРСР та деяких інших країнах Східної Європи, монопольна політика міністерств і відомств, панування тоталітарної системи.

17.2. Соціально-економічна сутність глобальних проблем

Сутність глобальних проблем – комплекс зв'язків і відносин між державами та соціальними системами, суспільством і природою у загальнопланетарному масштабі, які зачіпають життєві інтереси народів усіх країн і можуть бути розв'язані їх спільними зусиллями.

Хоча у людині органічно поєднуються біологічне та соціальне, але її сутність – це насамперед сукупність усіх суспільних відносин. Пояснювати загострення екологічних проблем лише розгортанням НТР, зростанням промислового виробництва означає перебувати на позиціях технологічного детермінізму. Суто біологізаторське пояснення таких причин характерне для тих науковців, які вбачають загострення глобальних проблем тільки у зростанні народонаселення.

Розглядаючи причини загострення глобальних проблем з погляду речового змісту, ми назвали демографічний вибух та інші фактори, зумовлені розвитком сучасної системи продуктивних сил. Але це пояснення розкриває лише одну із сторін суспільного способу виробництва, його необхідно доповнити характеристикою відносин власності у різних соціальних системах, аналізом соціальної, політичної, юридичної та інших сторін надбудовних відносин.

17.3. Роззброєння – ключ до розв'язання глобальних проблем

Відвернення термоядерної війни – першочергова проблема людства. У світі накопичено майже 50 тис. різних ядерних боезарядів загальною потужністю до 50 тис. мегатонн, що у мільйон разів перевищує силу атомного вибуху в Хіросімі у 1945р. Цього запасу достатньо, щоб знищити людство. Вибух лише однієї мегатонної ядерної бомби за своєю силою перевищує сумарну силу всіх вибухів під час Другої світової війни. Широке застосування зброї масового знищення призведе насамперед до знищення міст, де сконцентровано 40% населення планети, всього промислового виробництва, основного економічного потенціалу людства. Якщо хтось і вціліє, то навряд чи зможе вижити в умовах радіації, рівень якої буде у 5 разів вищий за дозу, отриману жителями Хіросіми і Нагасакі. Застосування зброї масового знищення має глобальний характер. Це означає, що воно не може бути локалізоване межами однієї країни, що й інші регіони й райони планети будуть приречені.

Гонка озброєнь – величезна загроза людству не лише як небезпека виникнення термоядерної війни. Виготовлення та нарощування величезних арсеналів зброї заподіює непоправних збитків навколишньому середовищу. Особливо небезпечними є зберігання та поховання ядерних відходів, відходів хімічного та бактеріологічного виробництва, аварії на військових заводах, бойових літаках з ядерними та водневими бомбами.

Крім загрози термоядерної зброї, реальною стає загроза екологічної зброї (провокування землетрусів, цунамі, порушення озонного шару над територією противника тощо), мілітаризація космосу.

Важливою проміжною ланкою у відверненні загрози термоядерної війни є конверсія.

Конверсія – перехід від процесу мілітаризації економіки до економіки роззброєння, переведення військового виробництва на випуск мирної продукції.

Попередня умова конверсії військового виробництва – істотна зміна пропорцій розподілу фінансування, матеріальних і людських ресурсів між військовою та цивільною сферами. Конверсія – складна соціологічна проблема, тобто така, що безпосередньо стосується економічних, соціальних, політичних, юридичних, психологічних та інших сфер системи суспільних відносин. В економічному плані конверсія на перших етапах вимагає певних витрат на переоснащення специфічної військової техніки на виробництво товарів та послуг цивільного призначення. Крім того, вона зачіпає неоднаковою мірою різні форми власності, вимагає специфічних структурних зрушень у межах кожної з них. У соціальному аспекті конверсія стосується осіб, зайнятих військовим виробництвом, та членів їхніх сімей. Отже, конверсія військового виробництва означає, що для її здійснення потрібна допомога уряду.

Проте навіть у країнах Заходу не існує нездоланих соціально-економічних причин для проведення конверсії. З економічного погляду це зумовлено тим, що в кінцевому підсумку припинення гонки озброєнь сприятиме розширенню зайнятості, подоланню гострих диспропорцій у господарстві, послабить дефіцити державного бюджету, інфляційні тенденції, стимулюватиме використання науки у виробництві тощо. В широкому аспекті конверсія сприятиме подоланню всіх негативних тенденцій, спричинених мілітаризацією економіки. Адже величезна вартість військової продукції перебуває в антагоністичній суперечності з її корисністю, яка може бути значною мірою вирішена у процесі конверсії. Не вимагатиме значних витрат перекваліфікація робітників та інженерно-технічних працівників, зайнятих у військовому виробництві. Часткову втрату ними заробітної плати можна компенсувати соціальними виплатами держави, джерелом яких стане економія, отримана за рахунок конверсії.

Конверсія військового виробництва сприятиме поширенню процесу диверсифікації, проникненню військових концернів у виробництво товарів і послуг цивільного призначення.

З погляду розв'язання найважливішої глобальної проблеми сучасності – відвернення термоядерної війни – конверсія військового виробництва надає послабленню гонки озброєнь незворотного характеру, зміцнює міжнародне співробітництво, сприяє розв'язанню інших глобальних проблем.

17.4. Основні шляхи розв'язання інших глобальних проблем

У середині 70-х років почалася екологічна криза.

Екологічна криза – різке загострення суперечностей між людиною і природою, їх конфлікт, глобальне порушення рівноваги у природному кругообігу речовин внаслідок панування капіталістичної власності, істотного деформування соціально-економічної системи в країнах колишнього СРСР та Східної Європи, а також господарської діяльності людей, ірраціональних процесів народонаселення тощо.

Найважливішими ознаками цієї кризи є передусім глобальні зміни клімату та виникнення парникового ефекту. Внаслідок безпрецедентних масштабів впливу людини на навколишнє середовище (потужність світової індустрії нині подвоюється кожні п'ять років), виходу людської діяльності за межі планети, в космічний простір, використання у процесі виробництва всіх елементів біосфери (повітря, води, рослинного і тваринного світу) озонний шар планети знищується, що може призвести до всесвітнього потепління, танення льодів Арктики, затоплення значної частини заселених районів Землі, до зростання руйнівної сили ураганів, тропічних циклонів, штормів.

Наслідком неоколоніальної політики в країнах, що розвиваються, зокрема політики «ножиць цін» на сировинні ресурси, є масове знищення лісів, передусім тропічних, що робить неможливим їх відтворення і призводить до розширення пустель. За даними Інституту світових ресурсів, життя понад 1 млрд. людей періодично руйнується через повені, нестачу деревного палива, виснаження ґрунтів та водних джерел, зниження сільськогосподарського виробництва, спричинених прямо або опосередковано втратою тропічних лісів.

Важливою ознакою екологічної кризи стала проблема відходів, тобто всього, що викидає людина в процесі виробничої діяльності, нераціональних форм організації відпочинку, про що йшлося вище.

Проблема викидів особливо гостра в умовах панування приватномонополістичної власності, а також деформації соціально-економічної системи в країнах колишнього СРСР.

Значні відходи накопичуються й у Світовому океані.

Основними шляхами розв'язання екологічної, паливно-енергетичної та сировинної проблем з погляду речового змісту суспільного способу виробництва є:

1) швидкий розвиток і використання основних видів відновлюваної енергії: сонячної, енергії вітру, океану та гідроенергії річок;

2) структурні зміни у використанні існуючих невідновлюваних видів енергії, а саме: зростання частки вугілля в енергобалансі й зменшення – газу та нафти, оскільки запасів цих корисних копалин на планеті менше, а їхня цінність для хімічної промисловості набагато більша;

3) створення екологічно чистої вугільної енергетики, яка б працювала без викидів шкідливих газів.

4) розробка усіма країнами конкретних заходів дотримання екологічних стандартів, тобто стандартів чистоти повітря, водних басейнів,

раціонального споживання енергії, підвищення ефективності своїх енергетичних систем;

5) вивчення запасів усіх ресурсів з використанням найновіших досягнень НТР. Нині розвіданий відносно неглибокий шар земної кори – до 5 км. Тому важливо відкрити нові ресурси на більшій глибині Землі, а також на дні Світового океану;

6) інтенсивний розвиток власних сировинних господарств, зокрема переробних галузей сировини у країнах, що розвиваються. Для розв'язання проблеми голоду в цих країнах слід розширювати посівні площі, запроваджувати передову агротехніку, високопродуктивне тваринництво, високоврожайні культури, використовувати ефективні добрива та засоби захисту рослин тощо;

7) пошук ефективних важелів управління процесом зростання народонаселення для його стабілізації на рівні 10 млрд. осіб;

8) припинення вирубування лісів, особливо тропічних, забезпечення раціонального лісокористування, за якого кількість посаджених дерев значно перевищувала б кількість вирубаних;

9) формування в людей екологічного світогляду, що дало б змогу розглядати всі економічні, політичні, юридичні, соціальні, ідеологічні, національні, кадрові питання у межах окремих країн і на міжнаціональному рівні, насамперед з погляду розв'язання екологічної проблеми, впроваджувати на всіх рівнях принципи пріоритету екологічних проблем;

10) комплексна розробка законодавства про охорону довкілля, зокрема законодавчі норми про відходи. В Україні у 90-ті роки різко знизилася впровадження мало- і безвідходних технологій, зростає кількість техногенних катастроф, послаблюється екологічний контроль, прискорюється накопичення відходів, мають місце інші негативні явища;

11) збільшення екологічних інвестицій.

Основні шляхи розв'язання паливно-енергетичної та сировинної проблеми з погляду суспільної форми (відносин власності) передбачають:

1) встановлення національної народної власності на всі природні ресурси;

2) істотна зміна механізму ціноутворення на природні ресурси. Ціни на них у слаборозвинутих країнах, по суті, диктують гігантські ТНК, які зосередили в своїх руках контроль за природними багатствами;

3) протиставлення об'єднаній силі розвинутих країн стратегії об'єднання дій країн–експортерів паливно-енергетичних та сировинних ресурсів. Ця стратегія має стосуватися як обсягу видобування всіх видів ресурсів, так і квот їх продажу на зовнішніх ринках;

4) списання боргів слаборозвинутих країн, сума яких перевищила 2,5 трлн. дол. Для сплати лише відсотків за ними не вистачає коштів, отриманих за експорт сировинних ресурсів;

5) радикальна реформа відносин з МВФ і ТНК. До таких рекомендацій належить програма жорсткої економії, яка значно скорочує внутрішнє споживання найбільш бідних верств населення, підриває державний сектор

економіки, але не зачіпає інтересів еліти цих країн, призводить до нерівномірному розподілу багатств у них;

6) ліквідація тягаря гонки озброєнь, що лягає на ці країни;

7) необхідність нарощування випуску готової продукції, оскільки розвинуті країни і ТНК намагаються здійснювати лише первинну обробку мінеральної сировини. Це дало б змогу навіть за нинішньої кон'юнктури цін на світовому ринку значно збільшити доходи від експорту;

8) розвинуті капіталістичні країни, які десятиліттями грабували природні ресурси слаборозвинутих країн, внаслідок чого загострилися проблеми голоду, енергетичної, сировинної криз, повинні виділити значні фінансові, людські та технічні ресурси для розвідування, розробки природних ресурсів, їх переробки, транспортування, розподілу за справедливими (трансформованими) цінами з метою значного збільшення валютних доходів, встановлення економічного суверенітету над своїми ресурсами. За рахунок цих коштів слід інтенсивно розвивати сільське господарство, долати нераціональну монокультуру;

9) здійснення прогресивних аграрних перетворень на селі, ліквідація неоколоніальних аграрних відносин (розвиток експортних галузей сировини за рахунок штучного обмеження сільськогосподарського виробництва; монополізація поставок сільськогосподарської техніки та реалізації продукції сільськогосподарства; використання поставок продовольства з метою економічного і політичного тиску тощо);

10) об'єднання зусиль всіх країн для розв'язання глобальних проблем, значне збільшення витрат на подолання насамперед екологічної кризи за рахунок послаблення гонки озброєнь, зменшення військових витрат. Нині витрати на охорону навколишнього середовища у світі більш як у два рази нижчі від мінімального рівня, необхідного для стабілізації екологічної обстановки на планеті. Доцільно створити за рахунок країн, які заподіяли найбільшої шкоди планеті, своєрідний фонд екологічної безпеки для ліквідації найзагрозливіших для довкілля джерел небезпеки;

11) всі держави, незалежно від їх соціальної системи, повинні взяти на себе головну відповідальність за збереження природи і за допомогою адміністративно-економічних важелів стимулювати виробництво автомобілів, техніки, електростанцій тощо, які б не забруднювали навколишнє середовище, забезпечували економію всіх паливно-енергетичних сировинних ресурсів, сприяти розширенню лісових насаджень, зменшенню відходів тощо;

12) активізація діяльності різних громадських організацій, політичних партій, спрямованої на розв'язання глобальних проблем, створення нових організацій, головним завданням яких було б збереження життя на Землі, забезпечення адекватних з погляду сутності людини умов існування на планеті;

13) використання комплексу економічних важелів управління якістю навколишнього середовища, в тому числі субсидій і дотацій за виготовлення екологічно чистої продукції, за виконання державних

екологічних проектів; екологічних платежів за всі види забруднення довкілля; виплат за збереження і поліпшення екологічних результатів; пільгового дискримінуючого кредитування, оподаткування й ціноутворення; екологічного страхування та ін.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

Основна література

1. Ажнюк М. О. Основи економічної теорії : навч. посіб. / М. О. Ажнюк, О. С. Передрій. – К. : Знання, 2008. – 368 с.
2. Базилевич В. Д. Економічна теорія. Політекономія / В. Д. Базилевич. – К. : Знання – Прес, 2005. – 615 с.
3. Білецька Л. В. Економічна теорія: Політекономія. Мікроекономіка. Макроекономіка : навч. посіб. / Л. В. Білецька, О. В. Білецький, В. І. Савич. – 2-ге вид. переробл. та допов. – К. : Центр учб. л-ри, 2009. – 688 с.
4. Бочан І. О. Основи економічної теорії: інституціональний підхід : навч. посіб. / І. О. Бочан. – К. : Знання, 2012. – 211 с.
5. Основи економічної теорії : підручник / за заг. ред. Л. С. Шевченко. – Х. : Право, 2010. – 448 с.
6. Основи економічної теорії / за заг. ред. Л. Ю. Мельника. – К. : ЦНЛ, 2005. – 528 с.

Додаткова література

7. Горобчук Т. Т. Мікроекономіка : навчально–методичний посібник. / Т. Т. Горобчук. – К. : ЦУЛ, 2002. – 236 с.
8. Задоя А. О. Мікроекономіка : курс лекцій та вправи. / А. О. Задоя. – К. : Знання, 2001. – 211 с.
9. Крайник О. П. Економіка підприємства / О. П. Крайник, Є. С. Барвінська. – Л. : НУ Львівська політехніка, 2003. – 208 с.
10. Лісовий А. В. Мікроекономіка : курс лекцій / А. В. Лісовий. – К. : ЦУЛ, 2003. – 192 с.
11. Экономическая теория / под ред. А. И. Добрынина, Л. С. Тарасевича. – СПб : Питер, 2000. – 544 с.

Спеціальна література

12. Гроші та кредит : підручник. / за ред. д. ек. н., проф. М. І. Савлука. – К. : КНЕУ, 2002. – 598 с.
13. Нова модель держави. / П. С. Єщенко, Б. Є. Кваснюк, О. А. Бірюков. – Слов'янськ, 2002. – 144 с.
14. Зрушення до ринкової економіки. Реформи в Україні: погляд зсередини. / за ред. Л. Гоффмана, А. Зіденберга. – К. : Фенікс, 1998. – С. 17–96.
15. Лагутін В. Д. Кредитування: теорія і практика. / В. Д. Лагутін. – К. : Знання, 2000. – 215 с.
16. Державне регулювання економіки / І. Михайлик, А. Мельник, М. Крупка, З. Залога. – Львів : Українські технології, 1999. – С. 171–179.
17. Портер М. Стратегія конкуренції і методика аналізу галузей і діяльності конкурентів. / М. Портер. – К. : Основи, 1997. – 275 с.
18. Економіка підприємства : в питаннях і відповідях : навч. посіб. / І. І. Цигилик, Я. Р. Бибик, М. Я. Ємбрик, В. Ф. Парашич. – К. : ЦНЛ, 2004. – 168 с.

Навчальне видання

Довгаль Олена Валеріївна

ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ

Курс лекцій

Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 7,18

Тираж ___ прим. Зам. № _____

Надруковано у видавничому відділі
Миколаївського національного аграрного університету
54020, м. Миколаїв, вул. Георгія Гонгадзе, 9

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №4490 від 20.02.2013 р.